

Menno L. Hoeksema

De puinhopen herbouwen? Reflecties.

Bilthoven, najaar 2014.
Update najaar 2015

© 2015 Maatschap Iris Adviesgroep, Bilthoven.
Alle rechten voorbehouden. All rights reserved.
Citeren met bronvermelding toegestaan.

3. Anders bezig zijn.

Rust, duurzaamheid, kleinschaligheid en emancipatie.
Zoektocht naar het goede leven.

Inhoud:

0. Intro.

1. Inleiding.

2. Korte en lange termijn.

- 2.1 Cultuurkenmerk.
- 2.2 Social imbalance.
- 2.3 Ethiek.
- 2.4 De crisis als kans.
- 2.5 Generaties.
- 2.6 De innerlijke noodzaak.

3. Kleinschaligheid.

- 3.1 Fragmentatie en vervreemding.
- 3.2 Mythen.
- 3.3 Rationaliteit en authenticiteit.
- 3.4 Kleinschalig ondernemerschap.
- 3.5 De toekomstbestendige grote onderneming.

4. Emancipatie en verstarring.

- 4.1 De sociaaleconomische bovenklasse.
- 4.2 Maatschappelijke mobiliteit, emancipatie en verstarring.
- 4.3 Zorgen over de middenklasse.

5. Toekomstbestendigheid.

- 5.1 Toekomstbestendigheid, wat is dat?
- 5.2 Twee cases.
- 5.3 De middenklasse en het emancipatie-ideaal.
- 5.4 Crisis van het stelsel.
- 5.5 Het familiebedrijf.
- 5.6 De deugd.

0. Intro.

Wij moeten het over andere dingen hebben. Met andere dingen bezig zijn. Anders met de dingen bezig zijn.

Wat wij zeggen, wat de krantenkoppen ons toeschreeuwen en de dagelijkse commentaren binnen en buiten de politiek laten horen, wat de media ten beste geven, de clichés.

Wij moeten anders bezig zijn met welvaart en welzijn. Door het overwinnen van de antithesen. Tussen rijkdom en armoede. Binnen onze samenleving. Tussen cultuur en natuur.

1. Inleiding.

Sinds 2008 doorlopen wij economisch en maatschappelijk de achtereenvolgende fasen van een rouwproces.

De eerste fase is die van de ontkenning. Wij bevinden ons in een situatie van economische neergang. Algemeen spreekt men nog steeds van de crisis, zeker in media en politiek. Langzamerhand is het beter van stagnatie te spreken.

Nog steeds is er een ontkennen. Ook een willen ontkennen. Het is niet waar. Het is niet echt gebeurd. Hij, de economie van weleer, is niet dood. Dat kan gewoon niet. Het feestje van consumeren met geleend geld kan niet afgelopen zijn. Wij kunnen ons de wereld zonder die manier van leven niet voorstellen. Als wij nu maar snel de juiste maatregelen nemen, de juiste dingen doen, niet gaan zitten zeuren en pietluttend, dan zal je zien dat het zo voorbij is. Dan steken wij de stekker er weer in en gaat alles gewoon verder. Ja natuurlijk, een dipje kan altijd wel eens even voorkomen, maar in wezen is er niets aan de hand. Dat moeten wij ons niet laten wijsmaken door die doemdenkers met hun gezeur. Kom op, samen de schouders er onder! Dat hebben wij immers wel vaker gedaan!

De ontkenningfase duurt lang, maar de tweede fase kondigt zich al wel aan. De fase van het verzet. Dit kan niet waar zijn, dit mag niet waar zijn. Dit had niet mogen gebeuren. Dit hebben wij niet verdiend. Dit is onrechtvaardig. De schuldigen moeten worden gevonden en gestraft. En als er geen menselijke schuldigen zijn aan te wijzen, dan geven wij God de schuld en willen wij niet meer in Hem geloven.

Normaal gesproken zullen hierop de derde en vierde fase nog volgen. De fase van het stil worden, ondergaan en bezinnen en die van het aanvaarden en opnieuw beginnen. Intussen is het gevaar om in het rouwproces te blijven steken niet denkbeeldig.

Laten wij niet denken dat alles tenslotte weer als vanouds zal worden. Dat moeten wij ook niet willen, want de ziekte moet definitief worden overwonnen. Immers, als de oorzaken niet zijn weggenomen, keert de ziekte terug en zal iedere volgende aanval ernstiger zijn dan de voorgaande.

De oude tijd, zeg de jaren '90, zal niet terugkeren, al wil men ons in politiek en media heel graag anders doen geloven. De wereld zal anders worden. Hopelijk beter.

Daarvoor hebben wij nu de kans. Het benutten daarvan begint met niet langer te ontkennen en boos te zijn, maar te willen weten en begrijpen. Niet zozeer wat de ene oorzaak zou zijn en het ene geneesmiddel. Die zullen onvindbaar, in ieder geval niet eenduidig aanwijsbaar blijken te zijn, vanwege de vele kandidaten. Zoals: de internethype rondom 2000; Enron; Madoff; in Nederland Ahold, bouwfraude, Worldonline. De Amerikaanse woningcrisis van 2007 en de daarop volgende aanvankelijk Amerikaanse en vervolgens wereldwijde bankencrisis van 2008, vormden even zovele belangrijke aanleidingen. Maar we moeten dieper graven.

Inzicht is nodig in wat onder deze aanleidingen ligt aan oorzaken en omstandigheden. Zodat kan worden bijgedragen aan versterking van de basis voor duurzaam economisch herstel. En als er ooit een momentum is geweest om echt iets te doen aan de grote problemen van milieu, klimaat en ongelijke welvaartsverdeling, dan is het nu.

Een verkenning. Langs een viertal belangrijke clusters van vraagstukken rondom de economische en maatschappelijke stagnatie. De horizon van onze visie en besluitvorming; korte en lange termijn. Ontwikkelingen en vragen rondom schaalgrootte; een pleidooi voor kleinschaligheid. Maatschappelijke ontwikkeling, met name emancipatie en verstarring. Tenslotte aandacht voor toekomstbestendigheid.

2. Korte en lange termijn.

2.1 Cultuurkenmerk.

Gerichtheid op de korte termijn is een dominant kenmerk van deze tijd. Globaal aangeduid de tijd sinds zo'n 25 tot 30 jaar. Sinds de vorige economische crisis, in de eerste helft van de jaren tachtig van de vorige eeuw.

In bedrijven is onzekerheid een belangrijke oorzaak. Als je vraagt waardoor deze op haar beurt wordt veroorzaakt, klinken termen als internationalisering, globalisering, schaalvergroting, snelle technologische ontwikkelingen, toenemende concurrentie, toenemende complexiteit en toenemende heterogeniteit. Bedrijven en hun verantwoordelijke managers zijn als gezagvoerder en stuurlieden op de brug van een schip in dichte mist. Zij ondervinden meer dan normale moeite bij de koersbepaling en het doen van strategische keuzes. Dit versterkt de neiging tot verkorting van de planning horizon en de tegenpool daarvan; verkorting van de terugverdientermin van investeringen in productiemiddelen.

In het leven van individuele personen, van groepen en in de samenleving als geheel speelt onzekerheid eveneens een belangrijke rol. De oorzaken zullen ten dele in dezelfde sfeer liggen als bij bedrijven. Maar hier werkt ook een meer algemene factor die wij kunnen aanduiden met woorden als het maatschappelijk klimaat, de cultuur, de tijdgeest wellicht ook.

Er is iets dat met de tijdsomstandigheden te maken heeft. En er is iets algemener. Om met dit laatste te beginnen; de mate waarin de cultuur, bijvoorbeeld de nationale cultuur in een bepaald land, korte termijngericht is, is een van de vijf dimensies waarmee Geert Hofstede in zijn beroemd geworden jarenlange onderzoek de nationale culturen van zo'n beetje alle landen in de wereld typeert. Wat deze dimensie, dit kenmerk betreft, blijken nationale culturen zeer uiteen te lopen. China is een voorbeeld van een land met een zeer lange termijngerichte cultuur. 'Na deze eeuw komt er weer een volgende.' Pakistan geldt als het land met de meest korte termijngerichte cultuur ter wereld. Nederland bevindt zich op ca. 25% van het korte termijn extreem en kan dus aanzienlijk korte termijngericht worden genoemd. Bovendien onderkennen velen de tendens tot verkorting van de gerichtheid.

Dit laatste onder invloed van de tijdsomstandigheden. Hierover is en wordt veel gezegd en geschreven. Er is een algemeen beleven van onzekerheid. Dit is ook te zien aan de vele en uiteenlopende manieren waarop individuele personen en groepen trachten zich zekerheid of de illusie daarvan te verschaffen. En aan de manier waarop de media en vooral reclame daarop inspelen.

Het onzekerheidsbeleven is sterk algemeen voor de westerse, zeg de economisch-technologisch hoog ontwikkelde wereld. Er is gezegd dat dit – in ieder geval mede – te maken heeft met de secularisatie. Met het verdwijnen van de godsdienst uit het leven en de samenleving. Met het verdwijnen van God uit Jorwerd, om Geert Mak te citeren. Afgezien van het feit dat ook vroeger lang niet iedereen gelovig was, zou in deze tijd de mens zich in het algemeen meer op zichzelf teruggeworpen voelen. En dit te midden van de ingrijpende veranderingen in wereld, samenleving als geheel, omgeving en persoonlijk leven. Gelovigen zouden onder dit alles minder last hebben van persoonlijke onzekerheid, door hun vertrouwen op de voorzienigheid van God. Dit laatste is ongetwijfeld juist. Persoonlijk geloof maakt het leven als zodanig niet gemakkelijker, maar schenkt wel vertrouwen.

2.2 Social imbalance.

In het bedrijfsleven en het zakenleven moet men geld verdienen. Op zichzelf is het daar niemand kwalijk te nemen dat men vanuit dat gezichtspunt calculeert en beslissingen neemt.

In de economische afwegingen die in het bedrijfsleven worden gemaakt, domineert echter in veel gevallen de korte termijn. Men rekent en beslist op basis van zichtbare en kwantificeerbare respectievelijk meetbare effecten, opbrengsten en kosten. Dit leidt dikwijls tot korte termijn-afwegingen, grotendeels op basis van variabele of marginale opbrengsten en kosten.

Het maatschappelijk perspectief blijft hierbij onderbelicht. Dit bestaat immers grotendeels uit opbrengsten en kosten die niet alle kwantificeerbaar, meetbaar of zelfs zichtbaar zijn, die zich voor een belangrijk deel op langere termijn manifesteren en die toevallen aan verschillende maatschappelijke participanten.

Laten wij in de samenleving de korte termijn gezichtspunten en belangen van het bedrijfsleven en het particuliere zakenleven te zeer domineren, dan blijft het maatschappelijk perspectief en de lange termijn ondervetegenwoordigd. Zo kan het gebeuren dat een samenleving met een hoog niveau van economische welvaart, toch een laag of zelfs onvoldoende niveau heeft van openbare voorzieningen en (quasi) collectieve goederen. Social imbalance, maatschappelijke onevenwichtigheid, zoals John Kenneth Galbraith in *The Affluent Society* dit verschijnsel noemt. In meerdere of mindere mate doet het zich in vrijwel de gehele ontwikkelde wereld voor. Een arme overheid in een rijke samenleving, zoals het ook wel is aangeduid. Onder invloed van de economische stagnatie heeft het de neiging te verergeren. Landen als India en ook Brazilië vormen treffende voorbeelden van wat gebeurt als toenemende welvaart in hoofdzaak leidt tot meer particuliere consumptie.

2.3 Ethiek.

Hoe kunnen wij redelijk weten wat het goede is?

Wat voldoet, in voldoende mate voldoet of van verschillende alternatieven het best voldoet aan de geldende morele normen en standaarden. Bijvoorbeeld in bedrijfssituaties waar reorganisaties en/of ingrijpende investeringsbeslissingen aan de orde zijn. Of bij politieke keuzevraagstukken op plaatselijk of landelijk niveau met consequenties voor velen, zoals bijvoorbeeld op het gebied van infrastructurele voorzieningen.

In de loop der tijd zijn binnen de moraalfilosofie verschillende ethische lijnen van denken en principes tot ontwikkeling gekomen. Deze zijn te hanteren bij verschillende soorten ethische vraagstellingen, of bij verschillende aspecten binnen een complex ethisch probleem.

Daarnaast is voorkeur voor een bepaalde lijn van ethisch denken te herkennen als cultuurkenmerk.

Naast wat boven is gezegd, is een kenmerk van de Westerse cultuur een zware nadruk op utilitaristisch denken en analyseren. Utilitarisme, ook wel consequentialisme, betekent denken en beslissen in termen van nut. Volgens deze lijn van denken moet de morele aanvaardbaarheid van een situatie of beslissing worden beoordeeld door alle positieve en negatieve effecten voor alle betrokken partijen systematisch te inventariseren en af te wegen. Bij een positief eindsaldo is de uitkomst moreel aanvaardbaar, bij een negatief eindsaldo niet. Deze manier van benaderen neemt in onze Westerse denkwijze een prominente plaats in. Dikwijls

bewust, dikwijls onbewust. Zij sluit aan bij de nadruk op de individuele persoon. Ons economisch handelen en beslissen berust op dit zelfde beginsel. Positieve en negatieve effecten, nut en offers, baten en lasten, opbrengsten en kosten. Ethiek en economie raken hier dicht aan elkaar, overlappen elkaar ten dele, raken verweven. **Ethiek wordt tot economie en economie tot ethiek.** Dat zie je in maatschappelijke en politieke discussies over gevoelig liggende onderwerpen. Benaderingen en standpunten die door sommigen gedurfd en vernieuwend worden gevonden. Door anderen onaanvaardbaar. Zoals de benadering van de waarde of de kwaliteit van het menselijk leven als de som van wat er te genieten valt. Of vanaf een bepaald punt, na een bepaalde gebeurtenis, van wat er nog te genieten valt. Of eventueel de contante waarde daarvan. Mag je zo tegen het leven aan kijken? Nee natuurlijk niet, wordt ons verzekerd, maar het is wel een aspect. En dus doen we het. Zeker nu door de medisch technologische vooruitgang de gemiddelde levensverwachting steeds langer wordt en we ons afvragen wat de relatie is of moet zijn tussen de kwantitatieve levensverwachting en de levenskwaliteit. Of waar de leeftijdsgrens moet liggen voor bepaalde kostbare behandelingen of protheses. Of wanneer een situatie is ingetreden die euthanasie of hulp bij zelfdoding rechtvaardigt. Deze economisering van de moraal stimuleert korte termijngerichtheid. Effecten op korte termijn kunnen immers gemakkelijker worden onderkend en beoordeeld dan die op langere termijn. Bovendien zijn zij minder onzeker. Waar het gaat om vragen rondom leven en gezondheid is deze benadering nog omstreden. Het meest geaccepteerd is zij onder liberaal denkenden en daar weer het meest onder diegenen die zich progressief noemen. Op het gebied van de algemeen economische politiek en de daarmee samenhangende beleidsterreinen is zij algemeen aanvaard.

Uit ervaring weet iedereen dat welvaart veel meer is dan geldelijk inkomen en vermogen. Een goede leefomgeving, gezondheid en mogelijkheden tot ontplooiing van talenten behoren daar zeker ook toe. Economische groei in financieel-kwantitatieve zin is voor dit alles minstens een stimulans, vaak een voorwaarde. Het denken en de openbare meningsvorming heeft dit echter vernauwd tot bruto binnenlands product, (BBP) koopkracht en koopkrachtplaatjes. De gedachte er achter is dat als het BBP maar groeit de koopkracht toeneemt en daarmee alle andere dingen die onze welvaart bepalen vanzelf meekomen. Daarmee reduceren wij de brede economische en maatschappelijke werkelijkheid tot louter en alleen de groeistatistiek van het BBP.

Met deze reductie van de werkelijkheid wordt economie tot maatschappelijke moraal. De economie moet groeien want dat is goed. En we weten nu dat economie psychologie is. De economie groeit als wij daarin geloven. Ook dit gaat tot de maatschappelijke moraal behoren. Om een goed mens te zijn, moeten wij positief zijn, geloven in vooruitgang, concreet in economische groei, want dat is goed. Daarmee worden alle dingen die goed zijn mogelijk. En we weten, wordt ons verzekerd, dat economie drijft op consumptie. Onze consumptieve bestedingen zijn dus de motor van de economie en van de economische groei. Daarmee gaat onze consumptie ook tot de maatschappelijke moraal behoren. Zo ontstaat de morele drager van het consumentisme. Vroeger was sober leven een deugd, tegenwoordig overdadig leven.

2.4 De crisis als kans.

Crisis.

Het is niet waar,
het is niet echt gebeurd.
Als wij nu maar
snel zijn,
de juiste dingen doen,
niet pietluttig,
niet millimeteren.
Samen de schouders er onder,
tanden op elkaar,
snel verbeteren,
zo voorbij.
Dan zien wij
het is maar,
niet meer dan
echt heel even,
wat minder geweest.
Positieve houding,
intens beleven,
verder het feest.
Die doemdenkers,
zijn zij
nu nog niet
uitgezeurd?

Geloof het niet.
Kan niet accepteren.
Nu net zo ver.
We zouden,
we mochten,
we konden.
Tonen.
Genieten.
Ruimschoots verteren.
Komt ons toe,
goede recht,
ontneemt ons niemand meer.
Wie dacht nu echt
dat wij weer
naar vroeger
terug gaan keren?

Of je 't gelooft of niet,
voorlopig is het feest
nu echt voorbij.
De feiten spreken
duidelijke taal;

verliezen vele miljarden,
stagnerende wereldhandel,
dalende productiecijfers,
duizenden banen verloren
en wat meer nog allemaal?
En ons pensioen?
En de waarde van ons huis?
En onze hypotheek?
Wat is het volgende
dat wij moeten horen?
Misschien gaat het ergste
onze deur voorbij.

Laat het zo zijn
dat ooit
spoedig
de bodem wordt bereikt waaruit
welvaart weer zal groeien,
nieuwe kracht ontspruit,
nu voor velen vloeien,
vele bloemen bloeien.

(Uit: Maria Louise Hoffmann, Passages, cyclus Momenten)

2.5 Generaties.

In ons land kent de discussie over oplossing van de economische stagnatie, die eufemistisch nog steeds de crisis heet, als een van de hoofdthema's het doorvoeren van hervormingen. Centraal staan drie belangrijke thema's.

Ten eerste het weer op gang krijgen van de woningmarkt, eerst en vooral door afbouw van de hypotheekrenteaftrek voor de inkomstenbelasting.

Ten tweede hervorming van het pensioenstelsel.

En ten derde hervorming van de arbeidsmarkt, dat is versoepeling van het ontslagrecht en verkorting van de uitkeringsduur van de WW.

Opvallend is de gemeenschappelijke leeftijdsgroepscomponent in deze drie als therapeutisch beschouwde thema's. Dat moet te maken hebben met de onderliggende diagnose.

Bij het eerste thema is deze, dat de aftrekbaarheid van betaalde hypotheekrente voor de inkomstenbelasting een groter belastingvoordeel oplevert naar mate het inkomen hoger is. Ouderen profiteren hier meer van dan jongeren, omdat zij gemiddeld hogere inkomens hebben. Verder heeft de aftrekbaarheid van hypotheekrente de huizenprijzen opgedreven, waarvan ouderen ook het meest hebben geprofiteerd. Sterker, jongeren worden nu gemiddeld harder getroffen door de ingezette prijsdaling, waardoor velen onder water staan. En voor starters is de woningmarkt ontoegankelijk geworden.

Bij het tweede thema is de diagnose dat als gevolg van de stijgende levensverwachting en het gedaalde geboortecijfer, het pensioenstelsel onhoudbaar wordt. Een steeds kleinere groep werkenden zou de pensioenlast moeten dragen van een steeds grotere groep gepensioneerden.

En bij het derde thema is de aanhoudend noodzakelijk geachte verlaging van arbeidskosten belangrijk, alsmede het feit dat het huidige stelsel het meest in het voordeel is van degenen met een vaste baan en een lang dienstverband. Dit zijn dus de oudere werknemers.

De gemeenschappelijke component in deze drie diagnoses is de leeftijdsgroep die zou profiteren van de bestaande situatie. Dat zijn degenen die reeds langer eigenaar van een woning zijn, gepensioneerd en zij die binnen kort gepensioneerd zullen worden en oudere werknemers. Bij al dan niet opzettelijk ongenueanceerde voorstelling van zaken ontstaat hieruit gemakkelijk een patroon.

Hervormingen zijn noodzakelijk, dat is buiten kijf. Maar laat niemand de illusie hebben dat hiermee de oorzaken van wat de crisis heet zullen zijn weggenomen. Het zal hoogstens een bescheiden bijdrage zijn, waarvan de effecten pas op langere termijn kunnen doorwerken.

Het meest dringend is verdere afbouw van de hypotheekrenteaf trek, waarmee inmiddels een bescheiden en ingewikkeld begin is gemaakt. Deze fiscale faciliteit is inderdaad een belangrijke oorzaak van de stagnerende woningmarkt, tezamen met de nationale hypotheekgarantie en het stelsel van huurtoeslagen. Afbouw van dit totale complex had al ver gevorderd moeten zijn. Deze had kunnen beginnen met afbouw van de hypotheekrenteaf trek tijdens de consumptiehausse van de jaren negentig. Helaas had de toenmalige politiek daarvoor niet de moed. Als crisisbestrijdingsmaatregel heeft de politiek ervoor gekozen de grens van de nationale hypotheekgarantie te verhogen tot Euro 375.000. Hierdoor is het kredietwaardigheidsrisico van woninghypotheken grotendeels verschoven van de financiële instellingen naar de overheid. Bijgevolg is het de facto ook de overheid die beslist over toekenning van hypotheken en over de criteria waaraan hypotheekschuldenaars dienen te voldoen qua inkomen en inkomensvooruitzichten. Een woninghypothek heeft momenteel meer het karakter van een persoonlijke lening, dan van een krediet met de woning als onderpand. Eerst recent is de politiek hierop enigszins teruggekomen, door verlaging van de grens naar Euro 275.000. Het stelsel van huurtoeslagen is de laatste jaren onderdeel geworden van het ingewikkelde totale inkomenstoelagenstelsel, tezamen met de zorgtoeslag en de toeslag voor kinderopvang.

Bij de discussies over het pensioenstelsel wordt meestal over het hoofd gezien dat een langere levensduur ook betekent dat mensen langer kunnen werken. Dat geldt ook voor diegenen die nu op afzienbare termijn de pensionering naderen. De capaciteit om de pensioenlast te dragen is dus groter dan gewoonlijk voorgesteld. En een uitgangspunt voor het te voeren beleid zou kunnen zijn dat de gemiddelde pensioenduur niet moet toenemen, zodat de pensioenleeftijd moet meestijgen met de gemiddelde levensverwachting. Verder moet worden bedacht dat de rentestand momenteel extreem en historisch laag is. Op langere termijn zal dit niet zo blijven; ooit zal de rente weer stijgen. Genuanceerd omgaan met de rekenrente waarmee de dekkinggraad van pensioenfondsen wordt berekend is dus noodzaak. Deze moet niet onderhevig zijn aan politieke wind van leer, maar worden vastgesteld door een onafhankelijke, deskundige instantie, zoals De Nederlandse Bank.

Hervorming van het pensioenstelsel heeft inmiddels door middel van wetgeving plaatsgevonden. De indruk bestaat dat bezuinigingsmogelijkheden een belangrijke drijfveer zijn. De dringendheid is overdreven, omdat een groot deel van de

pensioenopbouw plaatsvindt door middel van kapitaal dekking. Alleen de AOW wordt door middel van een omslagstelsel gefinancierd resp. is gefiscaliseerd.

Er is in de economie een verschuiving van vaste banen naar flexibele arbeidsarrangementen. Tijdelijke dienstverbanden, ZZP'ers en andere zelfstandige ondernemers, netwerkorganisaties, enz. Deze trend zal zich versterkt voortzetten. Gevolg is een stijgende behoefte aan flexibilisering van het pensioenstelsel; individualisering van pensioenarrangementen, eventueel ondersteund door fiscale faciliteiten. Iedere generatie spaart voor het eigen aanvullende pensioen boven de AOW, maar de behoefte wordt steeds sterker voor de burger om dit individueel te doen.

In het nu tot stand gekomen herziene stelsel is het vraagstuk van de behoefte aan meer flexibiliteit niet opgelost. Daarom is dit nieuwe stelsel niet toekomstbestendig.

Aanpassing van het ontslagrecht en verkorting van de duur van de WW is de meest discutabele van de drie. In het voorjaar 2013 tot stand gekomen sociaal akkoord zijn hierover afspraken gemaakt tussen kabinet, werkgevers en werknemers. De mogelijkheid is gecreëerd in het kader van cao's de gevolgen van verkorting van de WW-duur teniet te doen. Door per 1 juli 2015 in werking tredende wetgeving heeft een en ander inmiddels zijn beslag gekregen. Oudere werknemers worden hierdoor hard getroffen. Evenals werknemers met beperkingen, quotum of niet.

Intussen is het wel duidelijk dat de huidige stagnatie geen dipje is. Bij alles wat reeds boven tafel is gekomen, bij de tot nu toe genomen politieke besluiten en bij wat nog te verwachten is, zien de toekomstperspectieven voor velen, met name voor jongeren, er veel minder rooskleurig uit dan enige tientallen jaren geleden voor hun voorgangers, bijvoorbeeld in de jaren negentig. Maar wij moeten ons niet laten aanpraten dat dit verschil een, of de oorzaak van de crisis zou zijn. En al helemaal niet dat er sprake zou zijn van zoiets als een generatieconflict.

Ten eerste zijn ook eerdere generaties met deze situatie geconfronteerd geweest, bijvoorbeeld in de jaren dertig, in de tweede helft van de jaren zeventig en de eerste helft van de jaren tachtig van de vorige eeuw. Zie hiervoor het vele onderzoek dat op dit gebied is gedaan, bijvoorbeeld door het Sociaal en Cultureel Planbureau en de Utrechtse socioloog Beckers en zijn opvolgers. Een bekend voorbeeld vormen ook zij die tieners waren bij het uitbreken van de tweede wereldoorlog, zoals de generatie van 1927, die schrijvers heeft voortgebracht als Remco Campert en Gerard Reve.

Ten tweede: Hoe begrijpelijk de teleurstelling van een generatie ook kan zijn, iedere maatschappelijke discontinuïteit doet zich voor op een bepaald tijdstip of gedurende een bepaalde periode. Altijd zijn er die eerder hebben geleefd en die later hebben geleefd, en kunnen de eersten beter af zijn dan de laatsten. Maar daarmee is er nog geen sprake van schuld. Wel van een morele plicht tot delen van de lasten.

Vanuit dit gezichtspunt moet prioriteit worden gegeven aan afbouw van de hypotheekrenteaftrek voor de inkomstenbelasting en verbetering van de positie van starters op de woningmarkt. Wel moet hierbij rekening worden gehouden met de kwetsbare groep, merendeels bestaande uit dertigers en vroege veertigers, die ten tijde van de hausse tussen 2000 en 2008 een huis hebben gekocht met dikwijls zeer hoge financieringslasten. Ook moet er rekening mee worden gehouden dat maatregelen in deze sfeer een zekere daling van de gemiddelde huizenprijzen kunnen veroorzaken, die op den duur ten nadele is van de volgende generatie.

Flexibilisering en individualisering van het pensioenstelsel is dringend nodig.

Flexibilisering van de arbeidsmarkt, tezamen met professionalisering en tijd- en

locatie-onafhankelijk werken (het nieuwe werken) zullen de traditionele vaste baan steeds meer laten plaatsmaken voor andere vormen van samenwerking binnen bedrijven, tussen bedrijven en met en tussen individuele personen. **Het heeft geen zin te trachten, bijvoorbeeld door sociale akkoorden, aan verouderde maatschappelijke verhoudingen en gevestigde belangen vast te houden.**

Generatiepolarisatie moet worden vermeden respectievelijk tegengegaan. In de politiek moeten geen op generaties gerichte partijen en belangengroepen ontstaan en functioneren. Ouderen voor ouderen en jongeren voor jongeren is uitermate schadelijk. Het is beter dat wij elkaar helpen bij het oplossen van elkaars problemen. Zo kunnen ouderen langer doorwerken en langer beschikbaar zijn voor het vervullen van maatschappelijke taken en functies. Zeker gezien het feit dat ouderen tot op hogere leeftijd fit zijn dan vroeger en daardoor gemiddeld ook meer competent. Ouderen kunnen bijdragen leveren waar jongeren hiertoe in het spitsuur van hun leven minder in staat zijn. Zo kan ruimte ontstaan of blijven bestaan voor betaald ouderschapsverlof, voor het nemen van een sabbatical en voor een beter evenwicht tussen werken en zorgtaken voor ouders met jonge kinderen. Het uitstellen van de carrière, in de tijd naar achteren opschuiven, komt hierdoor eveneens beter binnen bereik. Voor vrouwen kan dit belangrijk zijn. De stijgende levensverwachting draagt hieraan extra bij. Verbeterde opzet en financiering van de kinderopvang is urgent. Deze moet vergelijkbaar worden met die van het basisonderwijs, dus in beginsel van overheidswege uit de algemene middelen bekostigd, met eventueel een bescheiden eigen bijdrage van de ouders.

Met name liberaal denkenden zien wat zij noemen het 'hebben' van kinderen te veel als een individueel bezit, een luxe bezit wellicht, waarvoor diegenen die daarvoor kiezen zelf de volle verantwoordelijkheid moeten dragen, ook in financieel opzicht. Het opvoeden van kinderen is evenwel ook een maatschappelijk belang; investeren in de volgende generatie, dat is in de toekomst. Naast de ouders is dit een verantwoordelijkheid van allen, van de samenleving als geheel.

Competente ouderen kunnen een belangrijke rol spelen bij het doen functioneren van de democratie, in vertegenwoordigende colleges op plaatselijk, gemeentelijk, provinciaal en landelijk niveau. Door actief te participeren in bestuur en politiek. Lidmaatschap van vijftig plussers van bijvoorbeeld de Tweede Kamer zou door de politieke partijen moeten worden gestimuleerd.

2.6 De innerlijke noodzaak.

Oplossingen voor de huidige stagnatie zijn urgent. Volgens de communis opinio moeten deze praktisch en op de korte termijn gericht zijn.

Volgens Rudolf Steiner bestaat echter het zogenaamde 'praktische' denken dikwijls uit niet veel anders dan een verder zwoegen met overgeleverde opvattingen en aangeleerde denkgewoonten. Men heeft geleerd hoe diegenen die men als leermeesters en voorbeelden beschouwt gedacht hebben en hoe men hiervan het beste gebruik kan maken. **Zogenaamde praktijkgerichtheid is dikwijls niet veel meer dan een dekmantel voor conservatisme.** Volgens hem moeten wij ons ervan bewust zijn dat gedachten alleen te halen zijn uit een wereld waarin reeds gedachten aanwezig zijn.

Dit beginsel geldt dan ook voor de oplossingen waaraan nu zo dringend behoefte bestaat. Zogenaamde praktische, pragmatische en op korte termijn gerichte oplossingen berusten op het uitgangspunt dat deze moeten komen uit economie en maatschappij zoals deze tot nu toe, of in ieder geval tot aan het begin van de crisis in

2007 zijn en waren. Dat is je aan je eigen haren uit het moeras proberen te trekken. Dat is veronderstellen dat de crisis niet meer is dan een bedrijfsongeval, dat nu eenmaal altijd wel kan gebeuren. Deze veronderstelling is onjuist. Het bestaande stelsel heeft de oorzaken van de crisis in zich. Als deze niet worden weggenomen of minstens verlicht, zal de patiënt niet genezen, maar verder achteruit gaan. Dan zal het stelsel telkens opnieuw crises genereren, die steeds ernstiger zullen zijn. Dan zal ons land en wellicht ons werelddeel een langere periode van economische en maatschappelijke stagnatie gaan doormaken. Macro economische modellen en analyses zijn dus ongeschikt om de oorzaken te doorzien. Daarom minder rekenen en meer nadenken.

3. Kleinschaligheid.

3.1 Fragmentatie en vervreemding.

De fragmentatie is erg ver doorgeschoten. Specialisatie en hyperspecialisatie binnen vakgebieden, medische disciplines en subdisciplines, binnen organisaties en de daar bestaande eenheden en subeenheden. Een ieder houdt zich bezig met het eigen deelterrein of deelaspect, hoe klein ook, terwijl er onvoldoende of geen zicht bestaat op het geheel. En ook binnen eigen leven en gezins- of familieverband ervaren velen dit. Het vele dat er te doen is, de veelsoortigheid aan bezigheden, activiteiten en verantwoordelijkheden en de afstemming daarvan op elkaar. Maar hoe verhoudt zich dit tot het geheel van wat ons leven is? Wij beginnen fragmentatie steeds meer als een probleem te ervaren. Bijvoorbeeld de bij velen strikte scheiding tussen werk en privé, tezamen met gezinsleven, zorgtaken en al het andere dat om aandacht en inzet vraagt.

Het is in hoge mate de nutsvraag (het utilitarisme), dikwijls in de vorm van het streven naar effectiviteit en efficiency, die de fragmentatie aanstuurt. Zij levert de argumenten voor steeds verdergaande specialisatie en schaalvergroting. In het bedrijfsleven, in onderwijs en zorg, in de private en de collectieve sector, in de maatschappij als geheel. Maar optimalisatie van de deelsystemen leidt niet tot een optimaal totaalsysteem, dat kan wiskundig worden aangetoond. Het is bijvoorbeeld te zien in de steeds grotere ziekenhuizen, waar afzonderlijke optimalisatie van hotelfunctie, voeding, apotheek, laboratorium en dergelijke de efficiency van het totale ziekenhuis niet verhoogt en niet tot lagere totale kosten leidt.

Naast de nutsvraag - of door de nutsvraag heen – beginnen andere vragen zich naar voren te dringen. Nog niet zo goed hoorbaar, nog niet steeds helder en eenduidig geformuleerd. Als onderstromen in de cultuur.

Wellicht de zijnsvragen?

Bijvoorbeeld op organisaties toegepast: Wat is de organisatie werkelijk? Bestaat zij wel echt, of slechts in schijn? Zijn wij echt ergens mee bezig, of zijn wij voortdurend bezig elkaar iets wijs te maken of spelletjes te spelen? Hoe hoog is het Don Quichot-gehalte van datgene waarmee wij dagelijks onze tijd doorbrengen?

Wij zijn door en door sociaal. De specifieke sociale context heeft grote invloed op ons handelen en gedrag.

Het gedrag van een individuele persoon te midden van een collectiviteit, een groep, is bijvoorbeeld sterk afhankelijk van de omvang van die groep. Te midden van grote groepen gedragen individuen zich anders dan te midden van kleine. Een kleine groep is een groep van zodanige omvang, dat het individu weet dat het eigen gedrag en handelen invloed heeft op het resultaat voor de groep als geheel. Een grote groep is een groep van zodanige omvang, dat het individu dit niet weet of weet dat dit niet zo is. Er dus van uitgaat dat het eigen gedrag en handelen geen invloed heeft op het resultaat voor de groep als geheel.

Te midden van een kleine groep is het individu gemakkelijk te overtuigen van het welbegrepen eigenbelang, in de zin van Tocqueville. Dat het brengen van een offer of het leveren van een inspanning zin heeft, omdat het belang van de groep als geheel parallel loopt met het eigenbelang van het individu. Als hij bijvoorbeeld bijdraagt aan de bouw van een school en die school komt er, dan kunnen ook zijn eigen kinderen naar school. Als hij niet bijdraagt en die school komt er niet, dan

kunnen ook zijn eigen kinderen niet naar school. En zijn al dan niet bijdragen heeft een significante invloed op de kans dat de school er wel of niet komt.

Te midden van een grote groep is het individu hiervan veel minder gemakkelijk te overtuigen. Zie hiervoor bijvoorbeeld het genoeg en gemak waarmee verreweg de meesten van ons belasting betalen. In plaats daarvan is er de neiging tot zogenaamd 'free rider' gedrag. Meerijden met de tram zonder te betalen. De tram rijdt immers toch wel, ook als ik niet betaal. En als er plannen zijn om de tram op te heffen, voorkomt mijn bereidheid tot betalen dat niet.

Schaalvergroting leidt tot vervreemding. Wat dit concreet betekent, is in Nederland bijvoorbeeld goed te zien in het middelbaar en hoger beroepsonderwijs, waar door de vele fusies mega-instellingen zijn ontstaan. De zorg is hard op weg dit voorbeeld te volgen.

Wat jarenlang onderzoek aan het licht heeft gebracht over motivatie, vergroot onze zorgen over deze ontwikkeling.

Intrinsieke motivatie komt van binnenuit. Bijvoorbeeld uit liefde voor het vak dat iemand beoefent, uit professionele ambitie, uit liefde voor de medemens of door het maatschappelijk belang. Extrinsieke motivatie komt van buitenaf, bijvoorbeeld door de beloning die naar verwachting volgt op activiteiten, werkzaamheden of prestaties. Als één ding duidelijk is geworden uit al het onderzoek, dan is het dat in deze tijd de rol van geld en geldelijke beloningen sterk wordt overschat. Natuurlijk zijn individuen en soms ook groepen gewoonlijk bereid tegenover een geldelijke beloning een goede prestatie te zetten. Maar een topprestatie, het beste dat iemand kan, doet hij of zij uitsluitend intrinsiek gemotiveerd. Natuurlijk is een topvoetballer bereid voor een goed salaris een goede prestatie te leveren. Maar de goal van het weekend of van het wereldkampioenschap scoort hij slechts intrinsiek gemotiveerd; om zijn kunnen te tonen, het liefst aan een bepaalde persoon.

Schaalvergroting vergroot de nadruk op geldelijke beloningen en op extrinsieke motivatie, ten koste van intrinsieke motivatie. Hierdoor vermindert de persoonlijke betrokkenheid en daalt de kwaliteit van het geleverde werk. En ook als wij er in slagen door middel van management en informatiesystemen de gemiddelde kwaliteit te bewaken en op peil te houden, dan is er toch geen aanleiding en ruimte meer voor goede en zeer goede prestaties. Op den duur zal dit een probleem blijken te zijn.

Een tendens tot voortgaande schaalvergroting in ondernemingen en andere organisaties is maatschappelijk ongewenst.

In de eerste plaats vanwege de bovengenoemde nadelen.

In de tweede plaats vanwege de economische en maatschappelijke risico's. Indien een klein bedrijf discontinueert, verliest een klein aantal mensen werk en inkomen. Bij een groot bedrijf zijn dit velen. Evenzo de gevolgen voor crediteuren en andere constituenten.

In de derde plaats maken grote en steeds grotere bedrijven het voor kleine en middelgrote ondernemingen voortdurend risicovoller en moeilijker om deel te nemen aan het economisch leven. Wegens de verschillen in belangen en macht. Wegens de ongelijkwaardigheid als partners in onderhandelingen en contracten. Wegens het feit dat grote bedrijven veel gemakkelijker in staat zijn tot vermijden, poolen en spreiden van risico's dan kleine en bovendien de eventuele consequenties gemakkelijker kunnen opvangen en absorberen. En door hun financiële draagkracht gemakkelijker toegang hebben tot het rechtssysteem. Gerechtelijke procedures en andere rechtshandelingen zijn voor hen veel langduriger toepasbaar dan voor kleine

bedrijven. Los van de vraag wie in een bepaalde kwestie door de rechter tenslotte in het gelijk zal worden gesteld, kunnen grote bedrijven het zich permitteren te blijven procederen, bijvoorbeeld door steeds in hoger beroep te gaan en op die manier de uitputtingsslag te winnen. Zie bijvoorbeeld het gedrag dat verzekeraars traditioneel laten zien om schade-uitkeringen aan te vechten of te traineren en het uitschakelen van lokale concurrentie door grote winkelketens.

3.2 Mythen.

De mythe van niet meer dan twee oplossingen.

Voor het vinden van oplossingen voor sociaal economische vraagstukken zoals de huidige stagnatie, stellen wij het te vaak voor alsof er slechts twee oplossingsvarianten zijn: het kapitalisme en het socialisme. Dit is denken in termen van honderd jaar geleden. De kwalen van het kapitalisme bestrijden we met nationalisering en de kwalen van staatscontrole met privatisering. Volgens Michael Hardt, een van de auteurs van 'Geef Communisme een Tweede Kans', is dit kortzichtig. In beide gevallen blijven we de wereld en onszelf immers definiëren in termen van eigendomsrelaties. Privé- dan wel staatsbezit. Maar de economie bestaat uit zoveel meer dan individuele goederen en diensten. Denk naast algemeen bekende collectieve goederen zoals openbaar bestuur, rechtspraak, openbare voorzieningen en openbaar groen bijvoorbeeld ook aan de productie van ideeën, informatie, beelden, kennisvormen, (programmeer)codes en sociale relaties. Zodra wij ons collectieve zaken als deze individueel toe-eigenen, neemt de productiviteit erom heen af, betoogt Hardt. Collectief worden we daardoor armer. Niemand behalve de eigenaar kan er nog iets mee doen, de innovatie stopt.

De hunkering naar individueel bezit is ook niet bevorderlijk voor de klassieke industrie. **Producten komen immers voort uit ideeën.** Hardt wijst erop dat de verwerving van particulier eigendom heeft geleid tot ernstige vormen van uitbuiting. Grondstoffen worden onttrokken aan de gemeenschap en octrooien worden ontleend aan genetische codes van planten, dieren en mensen. Bedrijven zetten het gemeenschappelijke om in particulier eigendom.

Privébezit heeft ons zó dom en eenzijdig gemaakt, schreef Karl Marx ooit, dat we zijn gaan denken dat een object alleen van onszelf is als we het bezitten.

De mythe van het Rijnlandse model.

Kan het zogenaamde Rijnlandse model van ondernemingsbestuur soelaas bieden, in tegenstelling tot het zogenaamde Angelsaksische model?

Volgens Donald Kalff, auteur van het boek: Modern kapitalisme, Alternatieve grondslagen voor grote ondernemingen, moet in dat model het management voortdurend compromissen sluiten, met als resultaat dat eigenlijk niemand tevreden is. Intern sneuvelen goede ideeën omdat steeds met de belangen van allerlei groepen binnen het bedrijf rekening moet worden gehouden, extern moet het bestuur onderhandelen met bijvoorbeeld milieuorganisaties, die zelf ook korte termijn belangen hebben en moeten scoren ten opzichte van hun achterban. Een onderneming is geen belangengemeenschap, maar een werkgemeenschap, stelt Donald Kalff.

'We moeten de economische waardecreatie centraal stellen binnen ondernemingen, dus voortdurend kijken naar de kasstromen die in de toekomst met bepaalde activiteiten gegenereerd kunnen worden. De business units zijn de werkpaarden van de onderneming en verdienen veel meer ruimte.'

In bovengenoemd boek doet de auteur uitgewerkte voorstellen hoe het bestuur van ondernemingen anders zou kunnen worden ingericht. Met een Raad die de ondernemersfunctie vervult (vernieuwing, financiering en managementbenoemingen) en die toezicht houdt op een decentraal georganiseerde onderneming die economische waardecreatie centraal stelt.

Om te beginnen moeten we afscheid nemen van de almachtige chief executive officer (CEO) en goed betaalde en full time voor de onderneming werkende commissarissen benoemen, die op een betekenisvolle manier het beleid kunnen controleren.

De mythe van de manager.

Bij de bureaucratische organisatievorm gaat het om het formaliseren en reguleren van alle gedragingen, om een economie van mensen en middelen. Dat wil zeggen: alles in de organisatie is gericht op effectiviteit en efficiency. Op een van tevoren gesteld doel, dat met een zo gering mogelijke inzet van middelen moet worden gerealiseerd. Rationaliteit staat voorop en wordt bewaakt door die functionaris die zich het verst vereenzelvigd met de organisatie; de manager. Hij of zij bestaat om de belangen van de abstracte organisatie te behartigen en om de organisatie te personifiëren. Hij of zij cijfert zichzelf weg, om de organisatie zelf te worden. Hij of zij is de uitvoerder van wat de cijfers hem/haar opdragen, het systeem zelf. Alles aan hem of haar is ondergeschikt aan deze rol in het systeem. Hij of zij moet spreken volgens de wetmatigheid van de rationaliteit.

Maar overdrijven wij niet met deze wijze van doen? Stel eens, zoals sommige denkers doen, dat rationaliteit een mythe is, een orde die voortkomt uit onze eigen verbeelding. Dan is dit spreken een spreken van niemand dat nergens over gaat. Daar tegenover is het zogenaamde nomaden-denken persoonsgebonden. Volgens Ruud Kaulingfreks, die zich in 'Gunstige Vooruitzichten' baseert op Deleuze, is de kunstenaar degene die willens en wetens liegt of veinst. Zijn spreken kan alleen hemzelf aangerekend worden. Er is geen spoor van noodzakelijkheid in zijn spreken, behalve zijn innerlijke noodzaak, zijn persoonlijkheid.

Bureaucratieën bestaan in het centrum van de macht, nomaden leven aan de periferie. Hoe perfecter de bureaucratie, hoe meer nomaden ze genereert. Aan de rand is een toestand van Buiten, van negatie van het reglement, daar leeft het ongecodeerde. De nomade onttrekt zich aan de codes.

Het gaat hier om een attitude, een manier van bezig zijn, die zich als het buiten van het geïnstitutionaliseerde opstelt. Dit zou best de mogelijkheid van emancipatie kunnen inhouden.

De vraag kan worden gesteld of management een vak, een professie is. Sinds het midden van de twintigste eeuw zijn we, naar Amerikaans voorbeeld, deze vraag wereldwijd positief gaan beantwoorden. Management is niet meer iets waarin je door de bedrijfspraktijk heen min of meer toevallig terecht komt. Het is een vak dat je naast de bedrijfspraktijk leert, of waarin je specifiek wordt opgeleid aan instellingen van hoger onderwijs. Maar dan is de manager een professional die zich, net als iedere andere professional, op basis van praktijkervaring voldoende moet kunnen inleven in het object van zijn/haar activiteiten, het bedrijf of bedrijfs onderdeel waaraan hij/zij leiding geeft.

De manager maakt de eigen vakkennis ondergeschikt aan de verantwoordelijkheid voor de continuïteit van de organisatie. Maar op het punt van praktische ervaring en bedrijfskennis schiet veel management tekort. Met name waar het gaat om initiëren

van en leidinggeven aan strategieën van waardecreatie en innovatie.

Afstandelijkheid, overmatige cijfermatigheid, risicomijdend gedrag en korte termijn gerichtheid zijn het gevolg. Op deze wijze levert management geen meerwaarde en bestaat als verbijzonderde bedrijfsactiviteit de facto niet.

Topmanagers zijn dikwijls van huis uit financials of juristen. Zij beschikken in veel gevallen niet over bedrijfsspecifieke kennis en ervaring. Zij hebben de neiging tot afstandelijk en formeel leiderschap, sturen op cijfers, de nadruk leggen op het financiële en tot korte termijn gerichtheid (myopia). Binnen de organisatie moeten zij zich veelal verlaten op het oordeel van anderen, inhoudelijke deskundigen, vertrouwelingen. Dit stimuleert risicomijdend gedrag en een door politieke processen gedomineerd bureaucratisch intern klimaat, wat zeker niet stimulerend is voor innovatie. Een feit is dat grote bedrijven steeds minder wetenschappelijk onderzoek doen.

De mythe van risico beheersing.

Risicoanalyse en risicomanagement nemen een steeds dominantere positie in. Vroeger bij het plaatselijke bankkantoor een gewaardeerde cliënt met een goede kredietreputatie. Nu nog slechts een cliëntnummer met een risicoprofiel, afhankelijk van persoons-, bedrijfs- en functiekenmerken. Beslissingen over kredietaanvragen worden genomen door experts en verantwoordelijken ver weg, die de aanvrager niet persoonlijk kennen en uitsluitend geval en cijfers beoordelen aan de hand van criteria, rankings en ratings, checklists en protocollen. Een en ander op de juiste wijze toepassen en uitvoeren en niet persoonlijk op de uitkomst aangesproken kunnen worden, is wat voor hen telt. De individuele aanvrager en diens belangen zijn voor hen niet zichtbaar en moeten volgens deze rolopvatting dat ook niet zijn. Dit is een min of meer algemene trend. Bijvoorbeeld ook bij de praktijkuitoefening door huisartsen zie je steeds meer protocollering en verminderde persoonlijke betrokkenheid bij de cliënt/patiënt.

Bij financiële instellingen zoals banken en verzekeraars komt hier nog bij, dat het financieel korte termijn belang van het eigen bedrijf sterk dominant is geworden in de afwegingen. Maatschappelijk verantwoord ondernemerschap, duurzaamheid en bedrijfsethiek komen wel expliciet aan de orde in externe communicatie, schriftelijke - dikwijls dikke - gedragscodes voor management en medewerkers en als onderdeel binnen interne seminars ter gelegenheid van strategie-implementatie of veranderingsprocessen. Significante invloed op handelen en beslissingsgedrag van managers en medewerkers heeft dit alles niet, dat is uit onderzoek genoegzaam gebleken. Tijdens een dergelijke interne bijeenkomst over bedrijfsethiek verzuchtte iemand eens: *Waarom gaan we niet gewoon weer de klanten een goed product voor een redelijke prijs aanbieden?*

De mythe van de sociale club.

Uit onderzoek is gebleken dat sociale processen binnen organisaties uitsluiting bevorderen. In zekere zin is dit een typisch Nederlands probleem, veroorzaakt door de egalitaire cultuur. Hierdoor is de omgang binnen organisaties extreem informeel. Over het algemeen spreekt iedereen elkaar aan met de voornaam. Uitoefenen van hiërarchisch gezag is moeilijk. De dingen gaan in onderling overleg en in een informele sfeer. Het moet vooral leuk en gezellig zijn en wij moeten elkaar als gelijken beschouwen en behandelen. Wij moeten elkaar kunnen vertrouwen, dan komt het met het werk vanzelf wel goed. Organisaties en organisatie-eenheden hebben de neiging een eigen en eenduidige cultuur te ontwikkelen. Managers gaan

daarin mee en behoren daartoe. Succesvol management weet de mensen immers te motiveren. Personen met afwijkende kenmerken, fysiek, psychisch, cultureel, zijn zo al spoedig indringers. Bij het aantrekken van nieuwe medewerkers genieten deze zeker niet de voorkeur, ook al voldoen zij aan de functie-eisen. Bijvoorbeeld personen van allochtone origine en personen met functiebeperkingen ondervinden hiervan de gevolgen. Voor hen wordt het steeds moeilijker bestaande organisaties binnen te komen.

Dit effect wordt nog versterkt door van overheidswege genomen beleidsmaatregelen in de sfeer van de sociale zekerheid, met name ter vermindering van ziekteverzuim en het risico van arbeidsongeschiktheid. Door deze risico's bij de werkgever te leggen, heeft de overheid risicomijdend gedrag sterk bevorderd. Ook dit vermindert de kansen voor iedereen die op de een of andere manier afwijkt van het gemiddelde. Specifieke regelingen zoals gesubsidieerde arbeidsplaatsen of het instellen van quoterings, bijvoorbeeld voor het aantal allochtonen of gehandicapten binnen een organisatie, heffen het uitsluitingseffect niet anders dan uiterlijk op, vanwege de stigmatiserende werking. En ook uitsluitend voor zover en zolang de regelingen werkzaam zijn. Bovendien verkleinen hierdoor de mogelijkheden tot reguliere deelname aan het arbeidsproces, op normaal gangbare arbeidsvoorwaarden verder.

3.3 Rationaliteit en authenticiteit.

Rationaliteit, beheersbaarheid, control, management. Met deze termen valt een groot deel van het bedrijfsgebeuren te typeren. En niet alleen in de private sector, waar ondernemingen actief zijn, maar evenzeer in de collectieve sector met haar overheidsorganisaties, non profit- en not for profit-instellingen zoals onderwijs en zorg.

Maar klinkt dit alles niet veel echter dan het is? Hoe hoog is het werkelijkheidsgehalte eigenlijk?

De mythe van de rationele organisatie als de geëigende en juiste vorm van ordening komt steeds meer in botsing met onze dagelijkse wereld. Dingen die lang als vanzelfsprekend werden aangenomen, kunnen niet langer zo worden beschouwd. Hetzelfde geldt voor wat bekend staat als de beheersingsobsessie. Het geloof in de noodzaak van control, van vergaande beheersing. Dit is eveneens een mythe, waar we steeds meer nadeel van ondervinden. Die zelfs contraproductief kan werken ten aanzien van de behoefte aan beheersing zelf. In een samenleving met beheersingsobsessie kan je of zelf beheersen of beheerst, d.w.z. gebureaucratiseerd worden. Dit leidt tot steeds verder gaande schaalvergroting en tot het verschijnen dat wel is aangeduid als intensieve menshouderij.

Volgens Henry Mintzberg berust dit op een zeer beperkt idee van wat rationaliteit is. Een verder ongereflecteerde opvatting van pragmatisch geoperationaliseerde begrippen. Een reductie van de werkelijkheid tot dat wat zich laat kwantificeren. De hedendaagse organisatie werkt averechts. Zij verwacht wat op een beeldscherm of op papier staat (tekst en cijfers) met werkelijkheid en is niet meer in staat het hoofd te bieden aan haar eigen beheersingsobsessie.

Charles Taylor schrijft wat de crisis in de moderniteit wordt genoemd toe aan de volgende omstandigheden:

- a. morele waarden zijn niet langer geïncorporeerd in de doelstellingen die individuen en wellicht ook organisaties nastreven.

- b. de rede is instrumenteel geworden, in plaats van substantieel, zoals oorspronkelijk wel degelijk door velen is bedoeld: geen absolute opvattingen meer van wat redelijk en goed is.
- c. verlies van politieke vrijheid van het individu: politiek is een vak geworden, een professioneel bezig zijn.

Ondanks dit alles is hij van oordeel dat het project van de moderniteit moet worden voltooid. Daarbij gaat het er om de mens - en wellicht ook de organisatie - tot zijn authenticiteit, d.w.z. tot zichzelf, te brengen, door het tegengaan van de bovengenoemde omstandigheden a. t/m c..

Volgens hem is er geen aanleiding of reden waarom de rationaliteit zou moeten worden opgegeven of veroordeeld. Wellicht is de stelling verdedigbaar dat ons menselijk handelen altijd door en door rationeel is. Dat dit wellicht kenmerkend is voor het mens-zijn. Rationaliteit in het ontwikkelen van organisaties en in het handelen van managers is dan wellicht juist zeer vruchtbaar. Mogelijk dienen wij het begrip rationaliteit dan ruimer op te vatten dan in onze tijd impliciet gebruikelijk is. En wel in zijn oorspronkelijke, authentieke betekenis. Het zelfde doet zich voor bij het begrip economie. Hier zou authenticiteit overeen kunnen komen met de oorspronkelijke betekenis van het Griekse woord *Oeco Nomos*; het streven naar behoeftebevrediging in zowel materiële als immateriële zin. Met het voorgaande stemmen wij van harte in.

3.4 Kleinschalig ondernemerschap.

Veel van wat verborgen ligt onder de directe aanleidingen voor de stagnatie in economie en samenleving heeft kennelijk te maken met een cluster dat te typeren is met begrippen als schaalvergroting, anonimisering, vervreemding, afstandelijkheid, cijfermatigheid, financieelheid en bureaucratie. Dit laatste begrip in de dagelijkse zin van het woord en niet in de Weberiaanse.

Naast rationaliteit kan het begrip authenticiteit wellicht een belangrijke plaats innemen bij het zoeken naar antwoorden op de vraag hoe uit de huidige situatie te komen. En dan in eerste instantie verbonden met het begrip economie.

Dus: Hoe kunnen wij onszelf in ons economisch handelen en onze organisaties brengen waar wij willen zijn, moeten zijn of horen te zijn? Heeft de nomadische organisatievorm wellicht meer ruimte nodig dan wij haar vanuit onze control obsessie bereid zijn te geven?

Zouden waarden als zelfstandigheid, eigen verantwoordelijkheid, zelf de regie voeren, kleinschaligheid, herkenbaarheid, identiteit, onafhankelijkheid hierbij belangrijk kunnen zijn?

In een speciale bijlage werd begin september 2013 in NRC Handelsblad verslag gedaan van een opinieonderzoek over angst en paniek. Hieraan werden commentaren toegevoegd van enige autoriteiten op verschillende relevante vakgebieden.

Onder de titel: Een goed advies van een slecht raadgever, leverde de redactie ook zelf een bijdrage. Zij constateerde dat er één overheersend thema was: de economie. Geldzorgen, verslechtering van de eigen financiële situatie en te veel steun aan de zwakke Eurolanden voerden de boventoon.

Angst en paniek waren het grootst over de manier waarop het kabinet Rutte II de economische crisis aanpakte. Versterkt door ongerustheid over de stabiliteit van het kabinet zelf. In die zin weerspiegelde het onderzoek de stand van het

consumentenvertrouwen. Dat bereikte dat jaar het laagste peil sinds het CBS in 1986 met maandelijkse metingen begon.

De vraag is, zo stelde de redactie, of dit dieptepunt de zwaarte van de crisis weerspiegelt, of dat het een blijk is van structurele vermindering van het vertrouwen onder de bevolking.

Doemdenken is op het eerste gezicht een risicoloze propositie, aldus de redactie in haar commentaar. Een negatieve prognose die niet uitkomt logenstraft dan wel de voorspeller, maar omdat de uitkomst beter is dan gedacht, komt deze er in de regel makkelijk mee weg. De persistentie van doemdenkers in het publieke debat vindt hier een mogelijke verklaring.

Dit mag wellicht zo zijn, voegen wij hieraan toe. Maar doemdenken wordt ook sterk gevoed door de commerciële belangen van de media. Goed nieuws is immers geen nieuws. Schreeuwend aangekondigde ramptijdingen trekken zeker kijkers, luisteraars en lezers. En daarmee adverteerders. Het is de schaduwzijde van commerciële media, die mede als gevolg van schaalvergroting en concentratie minder onafhankelijk zijn dan het burgerrecht van persvrijheid eist en dan liberalen graag geloven. In Nederland is het verkrijgen van belangenvrije informatie niet eenvoudig. Gelukkig kan internet hierin voorzien.

Sinds het rapport van de Club van Rome in 1970 is doemdenken bovendien een internationale intellectuele mode geworden. Natuurlijk was dat niet de bedoeling van de ernstig bezorgde interdisciplinaire groep topdeskundigen, die destijds voor het eerst de wereld indringend attendeerde op de negatieve bijwerkingen van stijgende welvaart en massaconsumptie. Maar de sindsdien niet aflatende stroom ernstige waarschuwingen, onheilsprofetieën en ramptijdingen, variërend van hongersnoden, nieuwe ijstijden, supervulkanen, tot klimatologische catastrofes en het einde van de beschaving, hebben wel invloed op het maatschappelijk klimaat. Er ontstaat al gauw een stemming als: Ze bekijken het maar, er is toch niets aan te doen. Dat er, ondanks moeizame onderhandelingen, gecompliceerde internationale procedures en zeer trage besluitvorming, toch best iets wordt bereikt, al is het nog niet voldoende, spreekt veel minder tot de verbeelding.

En dan moet niet over het hoofd worden gezien dat een hele naoorlogse generatie is opgegroeid met de angst voor de derde wereldoorlog, die een atoomoorlog zou zijn. Nu, bijna 25 jaar na het einde van de koude oorlog, bijna niet meer voorstelbaar. Maar velen van ons die babyboomers worden genoemd, waren er tijdens onze kinder- en tienerjaren van overtuigd niet oud te zullen worden. Heeft dit invloed op de kijk op de dingen in de wereld om ons heen?

Geen wonder dat de optimist het moeilijk heeft, vervolgde het redactionele commentaar in NRC Handelsblad. En toch zullen wij het van die laatste moeten hebben. Het ondernemerschap is een drijvende kracht in de samenleving en drager van de welvaart. Ondernemen is per definitie optimistisch. Het vergt het nemen van risico's en plaatst vertrouwen in succes boven de angst van falen.

Hoe het ondanks het onbehagen aanwezige optimistisch potentieel aan te boren, is in wezen zelf een kwestie van vertrouwen, stelt de redactie. In de ondernemingsgeest van de mens, een drang om te scheppen en de hang naar vooruitgang. Vrijheid van denken en van handelen ontketent deze eigenschappen vanzelf.

Aan onze instemming hiermee voegen wij toe dat in deze wereld niet zo heel veel echt vanzelf gaat. Voor de genoemde menselijke kwaliteiten geldt dit ook. Om werkelijk tot iets te komen is meer nodig. Want wie is bereid tot het aanvaarden van risico en hard werken, als hij of zij niet reeds in de geest voor zich ziet wat hierdoor tot stand kan komen? Verbeeldingskracht en creativiteit. Die hebben impulsen nodig. Die moeten de ruimte hebben. Veel bewuster dan de laatste decennia gebruikelijk.

Hiermee is het wezenlijke belang van ondernemerschap en met name van kleinschalig ondernemerschap geadstrueerd. Niet als enige uitweg uit de economische en maatschappelijke stagnatie. Niet als een medicijn dat slechts hoeft te worden toegediend om zijn geneeskrachtige werking te kunnen uitoefenen. Zeker dus niet als het snelle antwoordje, de oneliner, waarmee het gezegd is en we weer kunnen overgaan tot de orde van de dag. Wel als een indicatie van een richting. Als een belangrijk onderdeel van een maatschappelijk en economisch bestel waarin datgene wat aan de basis ligt van de huidige stagnatie minder prominent of helemaal niet meer aanwezig is.

Wat is kleinschalig? Eénmansbedrijven, ZZP-ers zijn kleinschalig, dat is duidelijk. Maar een kleinschalige onderneming hoeft niet per se een in absolute zin klein bedrijf te zijn. Middelgroot kan zeker ook. Groot ligt op het eerste gezicht minder voor de hand. Kleinschalig moet in de zelfde zin worden opgevat als de in het voorgaande besproken kleine groep of gemeenschap. Dat is een omvang waarbij de individuele deelnemer weet of ervan overtuigd is dat het eigen handelen en beslissen van invloed is op het resultaat voor het geheel en deze individuele deelnemer daar bovendien zelf belang bij heeft. Dat er dus sprake is van welbegrepen eigenbelang. Voor een (kleinschalige) onderneming of andere organisatie betekent dit, dat de individuele deelnemer (werknemer of bedrijfsgenoot) duidelijk zicht heeft op de betekenis van de eigen bijdrage in het geheel. En ook op de consequenties voor de andere deelnemers en voor het bedrijf als geheel indien hij/zij de eigen bijdrage niet levert. De individuele deelnemer weet en voelt zich betrokken en heeft daarbij ook zelf belang. Het bedrijf/de onderneming is als het ware het schip waarop de deelnemers als bemanning varen.

Kleinschalig ondernemerschap moet worden beschouwd als een belangrijke, mogelijk de belangrijkste motor van economische groei en werkgelegenheid. Dit kan onder de huidige omstandigheden niet worden verwacht van grote bedrijven. En zeker niet van beursgenoteerde ondernemingen. Hun activiteiten en de belangstelling van hun management zijn hoofdzakelijk financieel georiënteerd en sterk gericht op de korte termijn. Verbetering van boekhoudkundige financiële resultaten door kostenbeheersing staat meestal voorop. Groei en uitbreiding van activiteiten en faciliteiten vinden dikwijls plaats in het buitenland. Ook van de overheid kan niet worden verwacht dat zij structureel aanvullende werkgelegenheid creëert. In de huidige concepten van economische politiek is haar rol een faciliterende, wellicht stimulerende en initiërende. Haar eigen organisaties zijn onderhevig aan krimp, als gevolg van de bezuinigingen met het oog op het realiseren van de doelstellingen ten aanzien van het begrotingstekort. En de overheidsrol als participant in het economisch leven, als eigenares van strategische monopolies, is bij de huidige politieke accenten beperkt.

Verbetering van de economische structuur en het scheppen van verdere condities voor economische groei en werkgelegenheid, moeten dus voorlopig in hoofdzaak komen van het stichten van nieuwe ondernemingen.

Kleinschalig ondernemerschap kan een antwoord zijn op uitsluiting door organisaties als gevolg van de egalitaire cultuur. En van overheidsmaatregelen ter zake van ziekte en arbeidsongeschiktheid. Kleinschalige ondernemers zijn vaak ZZP-er, maar dat hoeft natuurlijk niet. Ook een uit meerdere personen bestaande kleine onderneming of andere organisatie die alle bekwaamheid, ervaring en competentie nodig heeft om te overleven en te groeien, is veel meer geneigd belang te hechten aan de bijdrage die een bepaalde persoon kan leveren, resp. aan de waarde die deze kan toevoegen, dan aan diens inpasbaarheid in de bestaande cultuur. Eerder is de cultuur in ontwikkeling onder invloed van wat alle betrokkenen inbrengen en gezamenlijk meemaken. Dikwijls is een gevoel van saamhorigheid een belangrijk cultuurkenmerk. Overal ter wereld, vooral in centra zoals Silicon Valley, maar tegenwoordig ook Berlijn, leveren kleinschalige ICT bedrijven voorbeelden. Beslissingen worden niet genomen op basis van anonieme cijfers, maar met betrekking tot individuele personen en wat deze voor het bedrijf kunnen betekenen. Bovendien zijn degenen die elders uitsluiting te vrezen hebben, niet zelden zelf eigenaar of zelfs stichter van de onderneming. Hierdoor is uitsluiting irrelevant. En hoe meer nieuwe ondernemingen er worden gesticht, hoe irrelevanter het wordt. Voor een kleinschalige onderneming is diversiteit vanzelfsprekend. In het licht van wat het bedrijf nodig heeft aan kennis en ervaring. Gewoonlijk zal wat je kan heel wat zwaarder tellen dan wat of wie je bent.

Kleinschalig ondernemerschap is belangrijk voor een vrije samenleving en voor de democratie. Door fusies en overnames ontstaan multinationale megaconglomeraten met balanstotalen die groter zijn dan de hele economie van de landen van vestiging. Hun handelen en beslissen kan geweldige impact hebben. Maar hoe komt hun handelen en beslissen tot stand? Welke belangenafwegingen worden gemaakt bij controle van de Raad van Bestuur c.q. de ene man aan de top door de commissarissen? Wie is de hoeder van het maatschappelijk belang? Is de overheid daarvoor sterk genoeg? Is zij, met parlementaire controle op haar beleid en handelen, nog wel partij?

De financiële sector als geheel en haar deelsectoren bank- en verzekeringswezen, financieel-zakelijke dienstverlening (audit, fiscaliteit en consultancy), advocatuur en notariaat en kredietbeoordeling bestaat wereldwijd uit een oligopolie van een viertal mega-aanbieders. Stuk voor stuk 'too big to fail.' Inmiddels 'too big to save,' want welke overheid zou dat nog kunnen zonder zelf in de grootste moeilijkheden te komen? En zelfs 'too big to know,' want volgens insiders is er niemand meer die nog echt weet wat zich binnen de megaprocessen werkelijk afspeelt. Daarom is wel gezegd, bijvoorbeeld door Joris Luyendijk in zijn columns en blogs in NRC Handelsblad en The Guardian dat deze vier feitelijk de wereldregering vormen. Overheden, ook de VS, zijn feitelijk hun gegijzelden, al was het maar doordat een discontinueren zou leiden tot een economische catastrofe zonder precedent. En vanwege de kolossale schuldenposities van diezelfde overheden. Ondernemingen van deze omvang en met deze machtsposities passen niet in vrije samenlevingen met een democratisch bestel. Aan deze onwenselijke situatie dient dus met de grootste spoed een einde te komen of te worden gemaakt. De vraag is echter hoe. Gesuggereerd is wel dat de Occupy-beweging in 2011 de laatste kans was op een

geweldloze oplossing. Consensus bestaat inmiddels wel over het feit dat hiervoor uiterst moedige en qua persoonlijke moraal brandschone en ijzersterke politici nodig zijn.

Kleinschalige ondernemingen zijn in staat direct in te spelen op marktmogelijkheden. Sterker, zij zijn daartoe genoodzaakt met het oog op hun overleven en groei. Bij voldoende technologische kennis zijn zij het voertuig waardoor deze kan worden tot innovatie. Wendbaarheid en flexibiliteit maken hen daarvoor meer geschikt dan grote bedrijven, waar bureaucratische mechanismen en bij beslissingen korte termijn gerichtheid en andere dan zakelijk-inhoudelijke overwegingen belangrijke rollen spelen.

Een kritische succesfactor is de in kleine ondernemingen aanwezige technologische kennis. Deze kan bestaan uit eigen kennis en uit toegang tot kennis. Aan dit laatste kan de overheid bijdragen door universiteiten en andere kennisinstellingen en onderzoeksinstituten te stimuleren tot het organiseren en uitvoeren van kennistransfer en tot samenwerking op dit gebied. Sinds jaar en dag toont de landbouwsector wat dit kan betekenen. Op het gebied van agrarische en met de landbouw verbonden producten is Nederland na de Verenigde Staten de tweede exporteur ter wereld.

De ICT-ontwikkelingen hebben reeds gezorgd voor grote veranderingen in organisatievormen en werkwijzen. Dit is goed te zien bij de zogenaamde kritische massa; de minimale omvang die een organisatie op een bepaald gebied moet hebben om goed te kunnen functioneren resp. succesvol te kunnen zijn. Vroeger bedroeg deze kritische massa voor een professionele dienstverleners- of onderzoekorganisatie zo'n 30 à 40 personen, gezien de noodzakelijke overheadvoorzieningen in de sfeer van administratie, secretariaat, catering, repro, documentatie, bibliotheek e.d. Daarvoor moest voldoende economisch draagvlak zijn. Nu zijn administratieve en secretariële voorzieningen beschikbaar door middel van weinig kostbare hard- en software. En informatie is uiterst gemakkelijk en vrijwel of geheel kosteloos beschikbaar via internet. Moeiteloos kan je aangesloten zijn op en gebruik maken van alle informatie en kennis die waar ook ter wereld is ontsloten. Dit heeft op genoemde gebieden de kritische massa teruggebracht tot 1 persoon en bovendien het ontwikkelen van netwerkorganisaties gestimuleerd. De sociale media, Linked in, Facebook, Twitter e.d. hebben hier nog het nodige aan toegevoegd. Netwerkorganisaties bestaan uit zelfstandige professionals en vakbeoefenaren die afhankelijk van de uit te voeren werkzaamheden wisselende samenwerkingsverbanden en partnerschappen aangaan. Dit is de meest flexibele organisatievorm denkbaar. Bijvoorbeeld projectteams kunnen op deze manier sterk variëren in omvang en samenstelling qua disciplines, ervaring en andere benodigde competenties. De leden van dergelijke netwerkorganisaties zijn normaal gesproken zelfstandigen, kleinschalige ondernemers dus. Een bepaalde zelfstandige kan in de loop der tijd deel uitmaken van verschillende netwerkorganisaties, eventueel van meerdere tegelijkertijd.

Vervolgens faciliteren de ICT-ontwikkelingen, zeker ook de sociale media, het tijd- en locatie-onafhankelijk werken, het zogenaamde nieuwe werken. Voor het uitvoeren van een groot aantal werkzaamheden en voor onderlinge communicatie is fysieke aanwezigheid in een bepaalde kantoorlocatie niet meer nodig. Daarvoor behoeven medewerkers niet meer of in ieder geval minder vaak naar kantoor te komen. Het over een breed front gaan benutten hiervan biedt maatschappelijk grote mogelijkheden. Bijvoorbeeld wat betreft het verminderen van het verkeersinfarct en

ook van wat bekend staat als het spitsuur in het leven van gezinnen met jonge kinderen. Allerlei varianten zijn denkbaar en zullen tot ontwikkeling komen. Grote kantoorcomplexen gaan steeds meer tot het verleden behoren. Kleinschalig ondernemerschap krijgt verdere impulsen en biedt zeer goede mogelijkheden tot benutting van de voordelen van het nieuwe werken.

Kleinschalig ondernemerschap biedt gelegenheid onafhankelijk te zijn. Mensen in een uitkeringssituatie zijn afhankelijk. Van de welwillendheid en efficiency van uitvoeringsinstanties en van de maatschappelijke en politieke opvattingen en besluitvorming. Zie bijvoorbeeld de regelmatig terugkerende discussies over de Wajong-regeling.

Functionarissen in dienstverband met hoge inkomens zijn afhankelijk. De zogenaamde Wet van Parkinson zegt immers: Expenditure rises until it meets income. Bij een bepaald hoog inkomen hoort een bijpassend aspiratieniveau. Dat verleent sociale status in de referentiegroep. Deze moet met het inkomen worden onderhouden. Superieuren weten dit ook, deels uit eigen ervaring.

Werknemers in vaste dienst zijn afhankelijk. Het vaste inkomen maakt het mogelijk de maandelijkse vaste lasten aan hypotheekrente en andere verplichtingen te voldoen. Zo is het werknemerschap met een vast dienstverband wel loonslavernij genoemd, omdat de werknemer, zeker als deze niet zo heel jong meer is, aan de werkgever gebonden is en dus aan diens willekeur overgeleverd. Angst voor baanverlies is oorzaak van veel slapeloze nachten en gebruik van antidepressiva.

Kleinschalig ondernemerschap komt het dichtst bij de nomadische organisatievorm. Kunstenaars zijn niet voor niets dikwijls zelfstandigen. Professionals ook. De grens tussen professionaliteit en kunst is vaag, evenals die tussen kunst en wetenschap. De nomadische organisatievorm appelleert aan vrijheid, creativiteit, beweeglijkheid, overzichtelijkheid. Onze samenleving zal steeds meer hoog opgeleide en veelzijdige professionals nodig hebben, omdat het professioneel gehalte van organisaties en de te verrichten menselijke arbeid blijft toenemen. Dit onder andere onder invloed van de voortgaande technologische ontwikkelingen. Steeds meer zullen mensen in staat moeten zijn gedurende hun werkzame leven in verschillende omgevingen te werken en verschillende soorten werkzaamheden uit te voeren. Naast kennis en ervaring vereist dit een professionele attitude en creatieve wendbaarheid. De vaste baan voor het gehele werkzame leven gaat tot het verleden behoren. Het verschijnsel werknemerschap is van afnemend maatschappelijk belang. Steeds meer zal de economie een tweedeling tonen tussen enerzijds relatief laag gehonoreerde vaste banen met voorzieningen en anderzijds relatief hoog gehonoreerde flexibele arrangementen met inzet van zelfstandige professionals, al dan niet in netwerkverband. Eerstgenoemd type zal waarschijnlijk het meest voorkomen in de collectieve sector, laatstgenoemd type het meest in de private sector. In steeds hogere mate zal de loyaliteit van medewerkers betrekking hebben op het vak dat ze uitoefenen, in plaats van op de organisatie waar ze werkzaam zijn. Professionele loyaliteit neemt steeds meer de plaats in van organisatieloyaliteit. Het individu maakt deel uit van een gemeenschap van vakbeoefenaren, meer dan van een groep binnen een organisatie. In de werksituatie wordt het sociale van minder belang. Ondernemingen en instellingen kunnen aangetrokken (tijdelijke) medewerkers motiveren door deze gelegenheid te bieden vakmatig vooruit te komen, bijvoorbeeld door opleiding, training, supervisie e.d.. Zij zullen tijdelijk in de organisatie verblijven en dan hun gegroeide kennis en ervaring elders verder benutten.

Kleinschalig ondernemerschap past bij autarkie als levenshouding, levensnoodzaak of levensideaal. Dat is zelf je beslissingen nemen en zelf de regie voeren over je leven, alsmede een zo groot mogelijk deel van je omgeving. Natuurlijk geen absolute onafhankelijkheid. Ieder mens, wat hij of zij ook is of doet, heeft te maken met feiten en omstandigheden buiten de eigen invloed. Waarop adequaat moet worden gereageerd en mee omgegaan. Zoals van oudsher boeren en schippers met klimaat en weersgesteldheid. En in onze tijd de dagelijkse realiteit van de complexe samenleving waarin wij leven, waarvan wij zelf deel uitmaken, die wij ook zelf zijn. Maar dan was en is er de eigen kennis en ervaring, de eigen wil, het eigen doorzettingsvermogen en niet zelden ook het persoonlijk geloof, waarmee op de omstandigheden werd en wordt ingespeeld. En het gevoel - en misschien is het soms niet eens veel meer dan dat - niet afhankelijk te zijn van de onbetrouwbaarheid en onberekenbaarheid van andere mensen. De nomaden-mentaliteit, bijvoorbeeld te zien bij een reizend circus. Overal bekend, nergens thuis. Aan zichzelf overgelaten. Op zichzelf teruggeworpen. Op zichzelf aangewezen. Onafhankelijk. Autarkisch.

Tenslotte is kleinschalig ondernemerschap een effectief emancipatievoertuig. Emanciperen is gehoor geven aan de drang tot scheppen, de wil vooruit te komen als drijvende kracht achter het streven en handelen. Zelf iets doen aan je afhankelijkheid. Je lot in eigen hand nemen. Zelf de regie voeren en je eigen beslissingen nemen.

De verantwoordelijkheid aanvaarden voor je eigen leven en van degenen die aan je zorg zijn toevertrouwd en voor de ontwikkeling daarvan, minstens in materieel opzicht, maar meestal ook in ideëel opzicht.

Emanciperen veronderstelt een idee, iets of iemand dat of die in de verbeelding bestaat, een zelfbeeld of een nastrevenswaardig zelfbeeld en/of een ideaalbeeld, met een daarop gebaseerd persoonlijk en/of maatschappelijk ideaal.

Emancipatie is organisatorisch of maatschappelijk participeren op eigen of op onderhandelde voorwaarden. Dit in tegenstelling tot integreren, wat aanpassen is, participeren op bestaande voorwaarden, op de voorwaarden van de reeds aanwezigen.

En emanciperen is niet slechts participeren, maar ook een merkbare eigen bijdrage leveren aan en invloed hebben op het functioneren en de cultuur van de organisatie en van de samenleving. Een situatie laten groeien van wederzijdse betrokkenheid en onderlinge afhankelijkheid, van wederzijds erkende en steeds meer vanzelfsprekende gelijkwaardigheid.

Een eigen onderneming stelt een ieder, wie hij of zij ook is, in staat tot zelfstandig deelnemen aan het economisch leven en daarmee aan de samenleving. Dit stimuleert en faciliteert persoonlijke emancipatie. En daarmee de mogelijkheid tot maatschappelijke emancipatie. Gewoonlijk in meer dan één generatie. Van de onderklasse naar de middenklasse en mogelijk verder.

In zekere mate is het voorgaande eveneens van toepassing op niet ondernemingen, non profit- en not for profit-organisaties, die voorzien in collectieve en quasi collectieve goederen en diensten. Verdergaande schaalvergroting in bijvoorbeeld woningcorporaties, onderwijs en zorg is onwenselijk en dient te worden tegengegaan. In plaats daarvan dient met kracht een beleid te worden gevoerd dat leidt tot schaalverkleining. Bij woningcorporaties is de urgente noodzaak hiertoe

evident, als gevolg van de debacles die zich inmiddels hebben voorgedaan. In het onderwijs, van basisonderwijs via middelbaar tot hoger onderwijs, is deze noodzaak nu eveneens erkend en onderwerp geworden van maatschappelijk debat. Een van de eerste woordvoerders was destijds Pim Fortuyn. In de zorgsector gaat de schaalvergroting nog onverminderd voort. De omvang van sommige Nederlandse ziekenhuizen heeft zelfs in het buitenland tot uitingen van verbazing en zorg geleid. Om diverse redenen wordt deze als uiterst risicovol gezien.

3.5 De toekomstbestendige grote onderneming.

Zoals bij de bomen, draagt iedere jonge, kleine onderneming de belofte in zich van uitgroei tot grote volwassenheid. Bij goede gezondheid en gunstige omstandigheden. Deze beloftevolheid is een van de charmes van kleinschalig ondernemerschap. Lang niet alle kleine ondernemingen zullen de volwassenheid bereiken. Sommige doordat ze na kortere of langere tijd voortijdig overlijden, of omdat ze door anderen worden overgenomen. Andere omdat de markt onvoldoende doorgroeimogelijkheden biedt. Of omdat hun eigenaren kiezen voor opereren op beperkte schaal. Anders dan veelal gedacht en beweerd, is doorgroeien en groot worden niet de maat voor succesvol ondernemerschap. De stelling dat dit wel zo zou zijn, wordt vooral aangehangen bij de vakbeweging en de politiek, vanuit een evident belang perspectief. De maat voor succes is de waarde die een onderneming creëert, zowel in de zin van bedrijfswaarde als in die van maatschappelijke waarde.

Maar een aantal aanvankelijk kleine ondernemingen zal doorgroeien en de volwassenheid bereiken. Hoe stellen wij ons de toekomstbestendige grote onderneming voor?

Geen al wat ouder wordend bedrijf, met tradities, met veel managementlagen en een ingewikkelde hiërarchie. Met veel competentieproblemen en trage besluitvorming. Met veel verkregen rechten van het personeel en met geïnstitutionaliseerd overleg. Met inspraakorganen en werknemersvertegenwoordigers. Uiterlijk nog wel gezond, maar innerlijk verouderd en voortworstelend met van alles, vooral met zichzelf. Een relict uit een voorbij tijdperk, gegrond op inmiddels obsoleete industriële concepten en maatschappelijke denkbeelden. Langzaam maar zeker in zelfgenoegzaamheid wegzakkend, totdat het tenslotte de kracht mist voor verdere zelfstandige ontwikkeling en door een ander wordt overgenomen.

Geen ooit door een pionier begonnen en in de tweede generatie geconsolideerd en verder uitgebouwd familiebedrijf, voorbestemd om in de volgende generatie door een ander te worden overgenomen, of anders reddeloos ten onder te gaan.

In plaats van dit alles een jong gebleven en springlevend bedrijf dat de wereld aan kan. Een dynamische, zeer innovatief en commercieel ingestelde onderneming. Lichtvoetig georganiseerd, met ruime decentrale verantwoordelijkheden. Er naar strevend de voordelen van kleinschaligheid te behouden. Experimenterend met verschillende vormen van professionele en commerciële netwerken, als alternatief voor ingewikkelde en zwaarlijvige organisatiestructuren.

(Uit: De opvolgster. In: Tom Berkhout, De engel. Typoscript 2001, geparafraseerd.)

4. Emancipatie en verstarring.

4.1 De sociaaleconomische bovenklasse.

De sociaaleconomische bovenklasse, de elite kent drie dimensies en wel:

- aristocratie: cultuurelite, het adellijke, het culturele, het intellectuele, dynastie, gevestigde naam en reputatie, eruditie, traditie, levensstijl, levenskunst.
- establishment: machtselite, het zakelijke, het politieke, het bestuurlijke, competenties, relaties, netwerk, chantabiliteit, macht.
- society: geldelite, het sociale, het materiële, geld, status.

aristocratie: draagster van de maatschappelijke orde, van het maatschappelijk ideaal, van het beschavingsideaal zo men wil.

establishment: draagster van de zakelijke, politieke en bestuurlijke macht, van de legitieme geweldmacht, van de geldmacht, van de sociaaleconomische orde en macht.

society: draagster van de sociale omgeving en de zichtbare en tastbare gestalte van status, van de zichtbaarheid en ervaarbaarheid van welstand en rijk zijn.

Deze drie dimensies worden onderscheiden, maar niet gescheiden. Een persoon, familie of gemeenschap kan een positie innemen op één dimensie, op twee of op alle drie. In de loop der tijd kan zich hierin ontwikkeling voltrekken. Ooit is bijvoorbeeld een bepaalde familie rijk geworden door zakelijk succes en vanuit de middenklasse geëmancipeerd naar de society. In een volgende generatie zijn zij invloedrijk geworden in bedrijfsleven en staat en dus tot het establishment toegetreden. En vervolgens hebben zij zich verder ontwikkeld in intellectueel en cultureel opzicht en is een later levend familielid er in geslaagd in de adelstand verheven te worden, waarmee zij zijn toegetreden tot de aristocratie.

Om door te dringen tot de kringen van de aanzienlijken, machtigen en invloedrijken en om in deze kringen te blijven, moet je beschikken over geld, over een gevestigde naam en reputatie, persoonlijk of via via en over aangeleerde of beter nog, overgeërfde competenties en vaardigheden. Verder over relaties, een netwerk, zelf ontwikkeld maar beter, eerder gevestigd en door de generaties heen herbevestigd, onderhouden en versterkt.

Zonder gevestigde naam en reputatie behoor je niet tot de aristocratie, hoogstens tot het establishment. Hiertoe heb je relaties, een netwerk nodig, niet zelden berustend op chantabiliteit. Is dat immers niet minstens een belangrijke functie van veel exclusieve genootschappen en clubs zoals studentenverenigingen, chantabel maken of in ieder geval compromitteren en zo het establishment ondersteunen en beschermen?

Zonder zulke relaties of zo'n netwerk behoor je ook niet tot het establishment, maar hoogstens tot de society. Of tot dat deel daarvan, waartoe je met uitsluitend geld kunt behoren. Daar moet je voortdurend laten zien dat je je het een en ander kunt permitteren. Dat doen nieuwe rijken dan ook. Extreme, maar ook tot de verbeelding sprekende voorbeelden zijn te zien in de casino's. Daar gaat het niet om het winnen van veel geld, wat door velen die daar nooit komen ten onrechte wordt gedacht. Integendeel, het gaat om het exposure; om het tonen wat je je kunt permitteren te verliezen. Het opereren van beleggers/speculanten op de effectenbeurzen vertoont vergelijkbare trekken.

4.2 Maatschappelijke mobiliteit, emancipatie en verstarring.

In de Europese sociaal economische geschiedenis heeft sinds de late Middeleeuwen de opkomende stedelijke burgerij de adel geleidelijk uit het zakelijk en bestuurlijk/politiek establishment verdrongen. Tenslotte bleef de adel slechts aristocratie en op den duur zelfs dat nog nauwelijks. Eigenlijk alleen nog in de kringen in de directe omgeving van de overgebleven vorsten. De adel heeft tot in onze tijd kunnen overleven, in zoverre zij niet heeft vastgehouden aan traditionele leefpatronen op landgoederen en in ouderwetse oncomfortabele landhuizen op het platteland, maar door het te gelde maken van grondbezit is gaan deelnemen aan de stedelijke geldeconomie. En met name is gaan participeren in de handel en de financiële sector. In zoverre de adel het voorbeeld van de burgerij heeft gevolgd. Zie bijvoorbeeld hoe succesvol dit is verlopen in het Verenigd Koninkrijk. Daar domineerde ooit de burgerij de goeddeels verdwenen traditionele industrie. Maar de wereldwijd opererende Londense City wordt momenteel gedomineerd door personen met adellijke titels. Uit zichzelf is de adel irrationeel en onconventioneel. Krachtens haar positie volgens de natuurlijke, historische of goddelijke orde kan zij zich dit permitteren. Maar om maatschappelijk historisch als stand te overleven, heeft zij met de burgers rationeel moeten worden. En de burgers de mogelijkheid moeten bieden tot aristocratiseren.

Dit sociaal historisch proces, dat gedurende eeuwen zijn beslag heeft gekregen, laat zien dat het voor een evenwichtige sociaal economische ontwikkeling van een samenleving noodzakelijk is dat tussen de sociaal economische onderklasse en de sociaal economische bovenklasse - aristocratie, establishment, society - een sociaal economische middenklasse ontstaat en zich krachtig ontwikkelt. Deze bestaat uit zelfbewuste burgers. Handelaren, financiers, transporteurs, ambachts- en vaklieden op allerlei gebied, industriëlen, dienstverleners van allerlei soort en professie, medici, leraren. Velen zelfbewust professional. Velen vrij beroepsbeoefenaar. Velen zelfstandig ondernemer. Zij vormen de sociaal economische middenklasse in eigenlijke zin. Hun afhankelijkheid van de bovenklasse is niet groter dan de afhankelijkheid van de bovenklasse van hen. Al was het maar omdat zij in de behoeften aan onmisbare goederen en diensten voorzien en bovendien een zeer aanzienlijk deel van de belastingopbrengsten voor hun rekening nemen.

Wie tot deze maatschappelijke klasse behoren zijn onafhankelijk, minstens in professionele zin. Voor zover zij werkzaam zijn in een dienstverband, bijvoorbeeld als arts in een bedrijf of maatschappelijke organisatie, is hun loyaliteit primair professioneel. Hun vak kunnen zij op vele plaatsen en op vele manieren uitoefenen.

De sociaal economische middenklasse in eigenlijke zin vormt de emancipatieroute van de onderklasse naar de bovenklasse, die gewoonlijk enige generaties vergt om te worden afgelegd, in ieder geval om eventueel tot de aristocratie door te dringen. Een treffend voorbeeld hiervan vormt de emancipatie van de Joodse bevolkingsgroepen in Europa. Nadat zij in het begin van de negentiende eeuw onder Napoleon de getto's hadden verlaten, duurde het niet meer dan een halve eeuw totdat zij de initiatiefnemers, leiders en financiers waren geworden van de nieuwe Europese industriële ontwikkeling. En als vrije beroepsbeoefenaren, zakenmensen, intellectuelen en kunstbeoefenaars vooraanstaand waren geworden in samenleving en cultuur.

Eveneens indrukwekkende voorbeelden zijn geleverd door groepen Aziatische immigranten in de Verenigde Staten.

Binnen de sociaal economische onderklasse leidt toenemende welstand van een individueel persoon, familie, gemeenschap of bevolkingsgroep niet vanzelfsprekend tot emancipatie. Daarvoor is internaliseren van idee en idealen nodig. Voor emancipatie moet je intrinsiek gemotiveerd zijn. Het verlangen naar zelfstandigheid, ontplooiing en vooruit komen moet van binnenuit komen. Met zelfbeeld en/of ideaalbeeld als stuwkracht. Niet zelden zal emancipatie tot toenemende welstand leiden, maar dit is niet perse noodzakelijk. Er bestaan geëmancipeerde, zelfbewuste individuen en gemeenschappen die in geringe welstand leven, al dan niet bewust zo gewent. Denk aan kunstenaars en bepaalde spirituele en religieuze gemeenschappen.

Zonder emancipatie-idee en -idealen is er slechts extrinsieke motivatie. Toenemende welstand wordt gewaardeerd om zichzelf willen en is in zichzelf belangrijk. Behoeftbevredeging wordt in hoge mate ontleend aan referentiegroepen. Het gaan vertonen van imitatie-gedrag en leefpatronen van degenen met wie men zich vergelijkt.

De sociaal economische middenklasse in eigenlijke zin is de draagster van de maatschappelijke emancipatie-idealene. Zij bestaat uit personen, groepen en gemeenschappen die door emancipatie zijn toetgetreden en verder emanciperen. Die verder of minder ver zijn gevorderd op een van de maatschappelijke emancipatieroutes.

Wie in de sociaal economische onderklasse tot enige welstand komt maar niet emancipeert en dus afhankelijk blijft, gaat niet tot de middenklasse in eigenlijke zin behoren. In feite blijft dit individu of deze gemeenschap of groepering tot de onderklasse behoren en vormt daar de kleinburgerij. Daarmee bijdragend aan segmentering van de onderklasse. Want deelgroepen hebben behoefte zich van andere deelgroepen te onderscheiden. Zo ontstaat de kleinburgerij die sociologisch wel middle class wordt genoemd. Toenemende welstand zonder emancipatie leidt gemakkelijk tot nieuw conservatisme. Vormt aldus ook een vruchtbare bodem voor xenofobie, racisme, antisemitisme en alles wat ultra rechts is.

De kleinburgerij, de niet geëmancipeerde middle class, bestaat uit afhankelijke individuen en groepen. Angst, afgunst en rivaliteit zijn dominante emoties. Jezelf en wat je hebt voortdurend bedreigd voelen. Daarom risico mijdend gedrag, zo min mogelijk opvallen, je niet van anderen onderscheiden, jezelf wel voortdurend met anderen vergelijken, vooral qua materiële welstand, alles het zelfde, egalitarisme. Dikwijls sterke groeps- of clanbinding, die individuele leden of deelgroepen verhindert zich, bijvoorbeeld door schoolprestaties of leefpatroon, van de anderen te onderscheiden. En lukt het een individueel groepslid of deelgroep toch, dan leidt dit tot isolement of uitsluiting. Zo is er een sterke hindernis voor emancipatie.

Daarentegen bestaat de sociaal economische middenklasse in eigenlijke zin uit zelfstandige personen en groepen met sterk ontwikkelde zelfbeelden en ideaalbeelden, die er niet tegen opzien zich van elkaar en van anderen te onderscheiden. Eigen stijl wordt gewaardeerd. Nomadenmentaliteit en nomadengedrag zijn niet ver, komen veel voor.

Met de geïndustrialiseerde economie is in Nederland de geëmancipeerde en niet geëmancipeerde arbeidersklasse verdwenen. Slechts zeer ten dele is deze tot de

sociaal economische middenklasse in eigenlijke zin gaan behoren en al dan niet van daaruit verder geëmancipeerd. Voor het overige en grootste deel is zij afhankelijk en de facto sociaaleconomische onderklasse gebleven, in de verschillende subsegmenten. Middle class, respectievelijk kleinburgerij waar het middelbaar en hoger opgeleide werknemers betreft. Min of meer welvarende onderklasse waar het betreft lager opgeleide werknemers en het sterk toegenomen aantal trekkers van sociale verzekerings- en bijstandsuitkeringen. Maatschappelijk zijn de emancipatie-idealen op de achtergrond geraakt.

Wat betreft politiek/ideologische maatschappij-opvattingen is de middenklasse in eigenlijke zin gewoonlijk liberaal en de bovenklasse conservatief. Dit laatste geldt zeker voor het establishment en ook voor de society, voor zover deze laatste al politiek/ideologische ideeën of idealen koestert. Echter niet altijd voor de aristocratie, waar een grote diversiteit aan opvattingen en ideeën voorkomt. Als gevolg van het gemiddeld hoge opleidings- en intellectueel/cultureel niveau. En van een zekere hang naar irrationaliteit, unconventionaliteit, extravagantie, non-conformisme, authenticiteit en excentriciteit, de adel eigen.

Naar mate haar positie meer gevestigd raakt, heeft de zelfbewuste burgerij de neiging tot het ontwikkelen van conservatisme. Dit kan de vorm aannemen van standsbesef binnen de eigen klasse. Dit betekent dat men de stand waartoe iemand behoort of wordt gerekend steeds meer als een gegeven beschouwt. Binnen een stand wordt je immers geboren en blijf je gewoonlijk, uitzonderingen daargelaten. Ontwikkeling van conservatisme, van standen en standsbesef, betekent dat de emancipatieroutes van de onderklasse via de middenklasse naar de bovenklasse verstopt raken en steeds moeilijker begaanbaar worden. Maatschappelijke verstarring is het gevolg.

Dit geldt nog sterker indien uiterlijke kenmerken zoals afkomst, ras en huidskleur als standskenmerken fungeren, zoals bijvoorbeeld in vroegere koloniale samenlevingen als Nederlands Indië. En ook naar mate geld en welstand een belangrijkere plaats innemen als levensideaal en in de publieke moraal.

Het onderscheid in sociaal economische klassen is liberaal gedachtengoed. Tot een klasse kan je gaan behoren en uit een klasse kan je verdwijnen. Tussen de klassen bestaat mobiliteit. Een ieder kan tot iedere klasse behoren.

Het onderscheid in maatschappelijke standen is conservatief gedachtengoed. In een stand word je geboren en blijf je in principe. Tussen de standen bestaat geen of slechts zeer beperkte mobiliteit.

Standsbesef is het bewustzijn van de stand waarin je zelf leeft en hoe die zich verhoudt tot andere standen.

Klassenbewustzijn is een begrip van socialistische afkomst. Het bewustzijn te behoren tot de arbeidersklasse, daar trots op zijn en besef hebben van de eigen plaats en rol in het historisch-materialistisch proces.

Standsbesef is dus bepaald niet het zelfde als klassenbewustzijn. Het eerste is voor emancipatie een obstakel. Het tweede een belangrijk hulpmiddel, volgens socialisten een noodzakelijke voorwaarde.

In hoeverre is, na een proces of periode van liberalisering en emancipatie, ontwikkeling van rangen en standen, hernieuwde verstarring, herconservativering en wellicht zelfs herfeodalisering, als een algemeen patroon te beschouwen? De

geschiedenis geeft aanleiding genoeg tot deze hypothese. Hoe dikwijls is verworven of zwaar bevochten onafhankelijkheid niet verkeerd in nieuwe afhankelijkheid? Hoeveel bevlogen idealisme is tenslotte niet geëindigd in onderdrukking en bloedvergieten. Is George Orwell's Animal Farm hier bijvoorbeeld geen weerslag van?

Verdere ontwikkeling van de burgerlijke middenklasse leidde ook tot economische en maatschappelijke toestanden die als excessen moeten worden beschouwd. Zoals de plantageculturen in de koloniën en de daarmee gepaard gaande uitbuiting van inlandse bevolkingen, alsmede de slavenhandel.

De burgerlijke middenklasse was ook de bakermat van de eerste en tweede industriële revolutie. De industriëlen waren aanvankelijk in hoofdzaak tot welstand gekomen burgers, die hun ondernemingen grotendeels met familiekapitaal financierden. De arbeiders waren in hoofdzaak van het arme en overbevolkte platteland naar de steden gemigreerde gelukzoekers en hun families. De historische aanleiding hiertoe verschilde per land. In het Verenigd Koninkrijk bijvoorbeeld vormde de naar de steden gemigreerde adel een belangrijke katalysator. Zij bestemden hun grondbezit voor extensieve veehouderij, meest schapen, waardoor de bevolking in de dorpen de agrarische bestaansmiddelen verloor. Zo ontstond het klassepatroon van kapitalisten en proletariërs, de klasse van bezitters en die van bezitlozen. Door de theoretische basis die Karl Marx, Friedrich Engels en de andere socialistische denkers legden en de daarop gebaseerde politieke bewegingen en partijen, werd de klasse van bezitloze proletariërs de zelfbewuste arbeidersklasse van het socialisme. Door de toegenomen algemene welvaart in de geïndustrialiseerde wereld, is deze met de teloorgang van de industriële economie verdwenen.

4.3 Zorgen over de middenklasse.

Een buitengewoon zorgwekkend proces is het uitbuiten of zelfs vernietigen van de sociaal economische middenklasse, zoals dat in veel ontwikkelde landen plaatsvindt, de Verenigde Staten voorop. Ook in ons land is dit proces in volle hevigheid gaande. Door de fiscale lastendruk, waarvan al gedurende decennia de stijging voor het overgrote deel bij de middeninkomens terecht komt. Door de structureel dalende reële loonvoeten. Door het zich effectief onttrekken aan belasting betalen door rijken en grote, internationaal opererende ondernemingen. Door overheidsbezuinigingen op vele terreinen, waardoor de middengroepen dikwijls zwaar worden getroffen. Door de stijgende kosten van het opvoeden van kinderen. Door het verschijnsel dat wel de wig wordt genoemd; als je onderaan de inkomenspiramide een bepaald niveau passeert, zeg 30000 Euro, moet je bruto stijgen tot een niveau van boven de 70000 Euro om netto weer op het zelfde individueel bestedingsniveau te komen. Dat komt door het bij stijgend inkomen wegvallen van inkomensafhankelijke regelingen en subsidies. Dit is ernstig belemmerend voor doorgroei. In de Verenigde Staten kan een middle class gezin al bijna niet meer rondkomen van drie full time salarissen. Daarnaast zijn er in ons land allerlei belemmeringen in de sfeer van de sociale zekerheid en voorzieningen. Verder voor zelfstandig ondernemerschap en in de huizenmarkt, waarbij de rol van banken en andere financiële instellingen ook weer in het geding is.

Om de schadelijke effecten scherp in beeld te krijgen, moeten wij binnen de midden inkomensgroepen het boven reeds gemaakte onderscheid hanteren tussen midden klasse in burgerlijke zin, de kleinburgerij en de midden klasse in eigenlijke zin. Onder de eerste verstaan wij de wat beter gesitueerde werknemers en andere afhankelijke beroepsgroepen en inkomenstrekkingen. Onder de tweede verstaan wij de groepen zoals boven omschreven, gekenmerkt door onafhankelijkheid, veelal zelfstandigheid en emancipatie.

In de openbare communicatie en meningsvorming wordt de middenklasse eenzijdig geïdentificeerd met inkomenscategorieën. Daardoor wordt het onderscheid in middenklasse in eigenlijke zin en kleinburgerij/middle class over het hoofd gezien. Dat bepaalde inkomensgroepen regelmatig de dupe zijn en onrechtvaardig worden behandeld, is op zichzelf een maatschappelijk kwaad. Veel ernstiger is echter, dat door het decennia lang gevoerde beleid de emancipatiemogelijkheden teloor gaan. En daarmee de mogelijkheden voor maatschappelijke ontwikkeling, innovatie en toekomstige economische groei.

De benarde situatie van de midden klasse komt ook tot uitdrukking in de samenstelling van ons huidige, inmiddels derde, Paarse kabinet. Bij de politieke verhoudingen zoals deze momenteel in het Nederlandse partijbestel liggen, vertegenwoordigen de twee coalitiepartners de bovenklasse en de onderklasse. En van de bovenklasse niet zozeer de aristocratie, maar vooral het establishment en de society en van de laatste vooral de nieuwe rijken. En van de onderklasse niet zozeer de werkenden met een laag loon, maar met een misschien niet zo vriendelijke analogie vooral het afhankelijke uitkeringsproletariaat. Het regeerakkoord is tot stand gekomen door uitruil van partijprioriteiten. Hierdoor komt de zwaarste last van de nodig geachte economische saneringsmaatregelen welhaast per definitie weer terecht bij de middengroepen. **Dit is een van de voornaamste redenen waarom niet mag worden verwacht dat dit beleid tot significante vermindering van de economische en maatschappelijke stagnatie zal leiden.** Hiervoor is de middenklasse in eigenlijke zin de basis en dient dus in kabinetten vertegenwoordigd te zijn. De noodzakelijke economische groei-impulsen moeten immers door haar worden gegenereerd.

Een goed ontwikkelde sociaal economische middenklasse in eigenlijke zin is van doorslaggevend belang voor blijvende welvaart. Zij faciliteert de emancipatiemogelijkheden van de onderklasse naar de bovenklasse in enige generaties. De emancipatieroutes waarlangs je omhoog komt, lopen door de middenklasse heen. Het ontbreken daarvan in ontwikkelingslanden is al lang geïdentificeerd als een doorslaggevende faalfactor.

Het verzwakken of zelfs zo goed als verdwijnen van de middenklasse in ontwikkelde samenlevingen zoals de Nederlandse, betekent op den duur herfeodalisering. Een soort maatschappelijke erosie, waardoor geleidelijk een sociaal economisch woestijnklimaat ontstaat. Hoe dit proces verloopt en wat daarvan de gevolgen zijn, is te zien in de geschiedenis van een land zoals Argentinië sinds de jaren vijftig van de twintigste eeuw. En recent bijvoorbeeld ook in Brazilië, waar na een periode van snelle economische groei sprake is van ernstige social imbalance. Nog steeds zijn er geen verbeteringen tot stand gekomen in maatschappelijke voorzieningen als onderwijs, zorg en openbaar vervoer. De gestegen welvaart heeft slechts geleid tot verhoogde particuliere consumptie. Indien de middenklasse zich niet verder maatschappelijk vestigt en het draagvlak gaat vormen voor de maatschappelijke

voorzieningen, zal het verhoogde bestedingsniveau van de afgelopen jaren niet leiden tot stabiele economische groei en ontwikkeling. De bubbel zal uiteen spatten of inzakken en slechts schulden zullen resteren. Enige Europese landen hebben hiervan de afgelopen jaren dramatische voorbeelden getoond.

Ook in Nederland zijn verontrustende tekens aanwezig. Bijvoorbeeld in structureel toenemende inkomensverschillen. In de enorme schuldenlast, aan staatsschuld, maar vooral aan particuliere woninghypotheken. En in het in hoog tempo verdwijnen van - soms al oude en gerenommeerde - middenstandszaken uit de centra van steden en dorpen. Plaatsmakend voor door projectontwikkelaars gerealiseerde zogenaamd eigentijdse winkelcentra, in handen van vastgoedmaatschappijen, met torenhoge huren en overal bevolkt door filialen van de zelfde ketens. De gelijkenis dringt zich op met sommige agrarische samenlevingen, waarin grootgrondbezitters de vrije boeren verdrijven en laten plaatsmaken voor afhankelijke pachters.

In de Verenigde Staten is de toename van inkomensverschillen nog sterker. In laatstgenoemd land, grootste en op papier meest welvarende economie ter wereld, heilloos gepolariseerd als het is, heeft een zesde deel van de bevolking voedselhulp nodig. Tegelijkertijd discussieert daar de politiek over de vraag of de rijken naar evenredigheid moeten bijdragen aan de maatschappelijke voorzieningen, waarvan zij minder zouden profiteren dan lagere inkomensgroepen. En zelfs over de vraag of de rijken überhaupt belasting moeten betalen. De exorbitante bonuscultuur bij financiële instellingen en de in het zakenbankieren genomen absurde risico's kunnen ook als zodanig gelden. En het ook in ons land toenemende mecenaat, weldoenerschap dat afhankelijkheid benadrukt of zelfs bewerkstelligt. Voedselbanken zijn hiervan voorbeelden, evenals - meest nieuwe - rijken aan wier behoeftebevrediging en exposure het bijdraagt culturele voorzieningen in stand te houden en liefdadigheid te bewijzen aan de losers, zielenpoten en stakkers die het minder goed hebben gedaan dan zichzelf.

Het redelijke midden dient de basis te zijn van de maatschappelijke moraal. Belasting betalen is niet meer dan een morele plicht van een ieder die tot de samenleving behoort. Is niet meer dan redelijk. Draagkracht is daarbij een meer relevante parameter dan het antwoord op de vraag wie het meest individueel profiteert. Een zogenaamde flat taks – gelijk tarief in de inkomstenbelasting voor iedereen - moet op morele gronden worden afgewezen.

Het lijkt alsof oude tijden herleven. Toestanden waarvan een vroegere generatie zelfbewuste sociaal democraten en hun geestverwanten met terechte trots meenden ze voorgoed achter zich te hebben gelaten.

Een samenleving met feodale kenmerken, gepolariseerd naar rijk en arm en zonder significante middenklasse, is niet in staat tot groei. Noch in economische zin, noch in culturele of algemeen maatschappelijke zin. Zo'n samenleving kan de sociaal democratische idealen niet waarmaken, evenmin als de liberale. Zelfs het uitstrooien van geld onder de armen bewerkstelligt geen verbetering. Tijdelijk voorziet het in primaire behoeften of leidt tot excessen, verhoogt in ieder geval de afhankelijkheid. Het enige economische effect dat ermee kan worden bereikt is inflatie. Een begin van stijgende welstand vormt het niet. Daarvoor is een maatschappelijke ladder nodig, waarlangs je omhoog kunt klimmen.

5. Toekomstbestendigheid.

5.1 Toekomstbestendigheid, wat is dat?

Zorgen over de toekomst zijn van alle tijden. Wellicht is een belangrijke oorzaak hiervan, dat wij de toekomst niet kunnen kennen. En wellicht is dit in de moderne tijd een groter probleem geworden door de secularisatie en ons verlichtingsgeloof en ideaal. Dat onze wereld in al haar aspecten redelijk te kennen zou zijn en dat wij er door de steeds verdergaande ontwikkeling van onze wetenschappelijke, dat is redelijke, kennis tenslotte in zullen slagen blijvende vrede en welstand voor allen te bewerkstelligen. Maar wat dan te doen met een niet kenbare toekomst?

Natuurlijk zijn er pogingen gedaan dit probleem te lijf te gaan met verlichtingsgereedschap. Trends te zien en door te trekken en ontwikkelingen trachten in te schatten. Prognoses. Denktanks en taskforces. Futurologie.

Technology Assessment. In onze gecompliceerde samenleving kan de noodzaak hiervan moeilijk worden ontkend. Het helpt ook wel en des te beter naar mate het doel dat wij ons stellen nauwkeuriger is begrensd en wij meer zijn ingesteld op het onverwachte, bijvoorbeeld door middel van what if-analyses.

Zo gaan wij te werk bij investeringsbeslissingen met een lange termijnkarakter, zoals in de energiesector. Wij behelpen ons zo goed als het gaat, maar het onverwachte blijft een belangrijke rol spelen.

Dit is nog sterker het geval bij de min of meer algemene toekomstzorg als cultuurverschijnsel. Dit bestaat al langer en heeft, naast mondiale politieke en militaire ontwikkelingen, zijn wortels in wat heet de technische vooruitgang. Gedurende nu al tientallen jaren beginnen beleidsdocumenten van overheden en instellingen steevast met verwijzingen naar onze tijd van razendsnelle technologische en maatschappelijke veranderingen. En als wij soms eens in de tijd achterom kijken en ons te binnen trachten te brengen hoe wij zeg twintig of dertig jaar geleden dachten dat de ontwikkelingen zouden verlopen, dan blijkt daar wel iets van te zijn uitgekomen, maar blijken er ook dingen geheel anders te zijn gegaan. Blijken andere factoren dan wij destijds meenden doorslaggevend te zijn geweest.

Rondom 1980 meenden wij bijvoorbeeld aan het einde van de derde industriële revolutie te zijn gekomen. Zie hierover onder andere de innovatieliteratuur van toen. Ook de Miljoenennota's uit die jaren bevatten de nodige aanwijzingen. Na de oliecrisis van 1973 was de Nederlandse economie in een hardnekkige recessie beland, waarin oplopende werkloosheid gepaard ging met blijvend hoge inflatie. Volgens de toen gangbare concepten van economische politiek kon dat niet. Maar het gebeurde, dus het kon. Het duurde tot ver in de jaren tachtig voordat antwoorden waren gevonden. Deze lagen in versterking van de aanbodzijde van onze economie (concurrentievermogen) en de werking van het Poldermodel (akkoord van Wassenaar, 1982). Tegelijkertijd kwam de micro elektronica er aan (zie bijvoorbeeld het rapport van de Adviesgroep Micro Elektronica, de z.g. Commissie Rathenau, 1980). Mede op basis van genoemde studie voorzag de regering allerlei maatschappelijke gevolgen. Behalve de komst en doorbraak van internet, wat achteraf gezien opmerkelijk is, omdat dit technisch gesproken toen eigenlijk al bestond. Achteraf blijkt het grote onvoorzien verschil vooral hierin te zitten, dat de chiptechnologie het gebruik van computers zo ontzaglijk veel goedkoper heeft gemaakt. Daarmee kwamen alle bestaande en nieuwe technologische mogelijkheden ter beschikking van allen, waardoor de technologie op haar beurt weer sterke impulsen kreeg. Een interactief technology push - demand pull mengsel

van economie en technologie, dat zich nog steeds in adembenemend tempo voortbeweegt de toekomst in. Met de sociale media als meest actuele verschijningsvorm.

Als je in dit verband de term toekomstbestendigheid laat vallen, dan bedoel je zoiets als meebeweeglijkheid. Je treft het zo ongeveer met een combinatie van termen als: technologische geavanceerdheid, concurrentievermogen, veranderingsgezindheid, levensvatbaarheid, maatschappelijke relevantie, eigentijdsheid, bij de tijd zijn.

Daarnaast zijn er de met de wereldwijde bevolkingsgroei en economisch technologische ontwikkelingen samenhangende problemen op de gebieden van milieu, natuur en klimaat. Door de technologische ontwikkelingen is hier veel bereikt en nog veel meer mogelijk op gebieden als luchtbehandeling, zuivering van oppervlaktewater en bodemsanering. Maar intussen blijven de toekomstperspectieven voor wat betreft grondstoffen- en energievoorziening, ontbossing en CO₂/uitstoot en opwarming van de atmosfeer uiterst somber.

Als wij in het verband van dit complex aan vraagstukken de term toekomstbestendigheid gebruiken, bedoelen wij duurzaamheid. In de zin van levensduur van producten en efficiency voor wat betreft gebruik van schaarse grondstoffen en energie. Alsmede zo laag mogelijke graad van milieubelasting gedurende de gehele cyclus van productie via gebruik tot en met afbraak. Verder recirculeerbaarheid van materialen en hergebruiksmogelijkheden van afbraakproducten.

Toekomstbestendigheid is een ruimer begrip dan duurzaamheid. Het sluit duurzaamheid in.

Duurzaamheid is een kenmerk van economische goederen, van producten, diensten en processen. En daarmee van bedrijven.

En dan is er het persoonlijke en sociale. In dit verband betekent toekomstbestendigheid in significante mate bijdragend aan de leefbaarheid van wereld en samenleving nu en in later tijd, voor huidige en toekomstige generaties. Rekening houdend met de demografische ontwikkelingen, die bekend zijn. Zo ongeveer te typeren in wellicht aanvankelijk wat soft klinkende termen als: rust, kleinschaligheid, diversiteit, veiligheid, innerlijke noodzaak en liefde. Dienstbaarheid aan de medemens, vooral aan kinderen.

Toekomstbestendigheid wordt dus zo ongeveer gedefinieerd met de termen meebeweeglijkheid, duurzaamheid en leefbaarheid.

Toekomstbestendigheid is een manier van bezig zijn. Een beetje te vergelijken met kwaliteit, waar het organisaties betreft. Met deze analogie in het achterhoofd kun je zeggen: Als een organisatie niet alleen duurzaam is, maar toekomstbestendig, dan zijn de daar geproduceerde producten dat ook, dan zijn deze dus duurzaam in de ruimste zin van het woord.

Toekomstbestendigheid gaat verder dan kwaliteit, hoewel je in dit verband in ruime zin zeker ook van kwaliteit kunt spreken. Kwaliteit van leven dan. En daarmee meer bedoelen dan de som van wat er te genieten valt. Toekomstbestendigheid veronderstelt creativiteit en verbeeldingskracht.

Hoe sta je bijvoorbeeld tegenover consumentisme, het geloof van deze tijd dat de economie op consumptie draait en dat economie psychologie is? Een positief ingesteld persoon consumeert, dat is goed voor de economie en dat is op zijn beurt

weer goed voor de maatschappij en dus voor ons allen, hoor je regelmatig in de media. Maar de consument is afhankelijk. Vanzelfsprekend van de beschikbaarheid van eerste levensbehoeften. Maar ook en steeds meer van luxegoederen. En het meest van die, die bepalend zijn voor zijn/haar erbij horen binnen de referentiegroep en de status binnen deze groep. Niet zelden is dit type consumptiegoed sterk trend- of modegevoelig, zoals het nieuwste type iPhone of smartphone. Voor het exposure dat aan het bezit hiervan is verbonden, blijken personen heel veel over te hebben. Reclamemakers weten hierop in te spelen. In zekere zin is dit te vergelijken met verslaving aan alcohol of drugs. Of met gokverslaving. Spreken van consumptieverslaving lijkt in veel gevallen niet overdreven.

Toekomstbestendigheid is allereerst een attitude; een manier van leven en bezig zijn. Die niet alleen naar de onmiddellijke behoeftebevrediging kijkt, maar meebewegend met de technologische en maatschappelijke ontwikkelingen rekening houdt met de houdbaarheid van wat wij doen en het beheer van de aarde waarop wij leven. Het is verwant aan rentmeesterschap, dat wil zeggen, de plicht tot goed beheer van iets dat niet of niet alleen van jou is. Niet alleen in het algemeen, als abstracte opdracht van ons allen voor de aarde en het milieu. Maar ook en wellicht in de eerste plaats concreet met betrekking tot het eigen leven, van begin tot eind. Wat is daarin geïnvesteerd en wat blijf je daarin investeren. Wat betekent meebeweeglijkheid, duurzaamheid en leefbaarheid in dit verband concreet voor jou? Is en blijft er sprake van ontwikkeling? Wat zijn je eigen talenten en mogelijkheden en hoe ontdek en ontplooi je deze?

5.2 Twee cases.

Een kleine plaats aan de Midden Elbe in de Duitse deelstaat Sachsen Anhalt, in de vroegere DDR. Een in hoofdzaak agrarische omgeving, waar hier en daar de resten van het Communistische verleden nog zichtbaar zijn. Afgedankte, ontmantelde en voor de sloop bestemde militaire complexen en installaties. Industrieel ogende, hier en daar nog in gebruik zijnde ex collectieve landbouwbedrijven. De meeste agrarische bedrijven echter gemoderniseerd of daarmee nog bezig. Een streek die na de Wende van 1989-1990 een groot deel van haar economische activiteiten zag verdwijnen en het in de afgelopen tijd niet gemakkelijk heeft gehad. Maar mede als gevolg van investeringen in de infrastructuur en voorzieningen gaat het langzamerhand beter.

In dit riviergebied een sterke nadruk op milieubeheer en natuurbehoud. Ter wille van de waterbeheersing ruime uiterwaarden buiten de dijken. Hoezeer dit nodig is en hoe ontoereikend toch ook nog, is bij de overstromingen in het voorjaar van 2013 opnieuw gebleken. Deze buitendijkse gronden zijn, naast berging van overtollig rivierwater, uitsluitend bestemd voor extensieve veehouderij op beperkte schaal en verder als natuur- en rustgebieden, vooral voor vogels. Daaraan een grote rijkdom, met diverse ooievaarsnesten midden in de plaats.

Het landschaps- en natuurbeheer maakt hier goede vorderingen. Wel is er voortdurend te vrezen voor bureaucratische plannenmakers op deelstaat en federaal niveau. Deze zijn onderhevig aan en soms vatbaar voor de invloeden van industriële en handelsbelangen (intensiever bevaarbaar maken van de rivier) en voor die van projectontwikkelaars (bouw van duurdere woningen, gericht op recreatie).

In de plaats een wat oudere, wat wij zouden noemen boeren hofstede. De woongebouwen, stallen en schuren in een gesloten vierkant rond de centrale

binnenplaats, die je door een poort van de straat binnenrijdt of loopt. Recht tegenover deze poort, in het gebouw aan de overzijde van de binnenplaats, eveneens een poort. Daardoor bereik je de tuinen en daarachter het land in de uiterwaarden.

Oorspronkelijk was dit een wat groter boerenbedrijf, geschikt voor bewerking en bewoning door meerdere generaties. Nu vindt veehouderij nog slechts plaats op zeer beperkte schaal en onderhouden ze enige moestuinen. Verder exploiteren ze een deel van de gebouwen als pension voor vakantiegangers, merendeels wat korter verblijf van fietsers op de Elbe Radweg, wandelaars en rustzoekers. Tezamen met andere pensionhouders uit de plaats ondernemen ze promotie-activiteiten ter stimulering van het toerisme. Via internet werven ze inmiddels clientèle uit heel Duitsland en omliggende landen. Daarnaast organiseren ze excursies voor scholen in de omgeving, werkt de heer des huizes als elektrotechnisch installateur en heeft de vrouw des huizes, naast haar drukke en zware werk in en om het bedrijf, eveneens diverse activiteiten buitenshuis. Nog steeds wonen er leden van een vorige generatie, die ook diverse taken verrichten.

Deze kleine gemeenschap werkt geweldig hard en zal desondanks het grote geld niet verdienen. Maar ze bewonen het complex wat waarschijnlijk familiebezit is en houden het in stand en in de familie. Als leden van verschillende generaties kunnen ze in elkaars behoeften voorzien. Ze wonen en leven in een zeer aantrekkelijke en gezonde omgeving. En ze zijn bepaald niet verstoken van sociale contacten en een sociaal leven.

Een andere kleine plaats, in de Duitse deelstaat Nedersaksen. Agrarische streek, ten westen van de Lüneburger Heide, in de driehoek tussen Hamburg, Bremen en Hannover. De andere kant van waar vroeger het ijzeren gordijn liep. En ook hier zijn de sporen daarvan nog wel zichtbaar, vooral in intensieve militaire activiteiten, of de overblijfselen daarvan. De plaats ligt op de overgang van de wat hogere zandgronden en wat lager ontgonnen veen. Een aantal van de oorspronkelijke boerenbedrijven wordt door schaalvergroting niet meer als zodanig uitgeoefend, of nog slechts op beperkte schaal. Sommige zijn, na verbouwing van de schuren, als pension verdergegaan. Het toerisme is redelijk ontwikkeld en er wordt gewerkt aan verder stimulering ervan.

In de plaats de Schnuckenhof; een bedrijfje dat zich bezighoudt met zo ongeveer alles wat je kunt doen met en rondom de Schnuck, het speciale schapenras van deze streek. De man, van oorsprong meester metselaar, kwam min of meer toevallig hier terecht en begon als schaapherder. Waarschijnlijk hebben de vrouw en hij elkaar hier ergens ontmoet. Een vervallen boerderijtje verbouwden en renoveerden ze heel mooi. Daarin wonen ze zelf en oefenen ze een kleinschalig maar kwalitatief hoogwaardig pension en restaurant uit. Ook verzorgen ze uitstapjes met een kudde schapen, met aansluitend diner met schapenvlees als hoofdgerecht, op speciale wijze gegrilld. Verder hebben ze een kleine winkel in dagelijkse levensbehoeften, kranten, tijdschriften en dergelijke. Dit alles voeren ze zelf uit, met hulp van hun zoon. Ook zij zullen het grote geld niet verdienen en moeten hard werken. Maar het bedrijfje is van henzelf en is hun leven. Ze zijn onafhankelijk en vrij en doen dingen die ze de moeite waard vinden.

Voor beide cases geldt: Ze werken en wonen op het bedrijf en leven zoals ze zelf willen en goed vinden. Dat kan niemand hen afnemen. Model voor een ideaaltipe?

5.3 De middenklasse en het emancipatie-ideaal.

De middenklasse is op weg naar het goede leven en heeft dit ten dele reeds bereikt. Het emancipatie-ideaal is de hang naar onafhankelijkheid. Je eigen beslissingen nemen en zelf de regie voeren. Eerst en vooral zelf verantwoordelijk zijn voor je eigen leven. In interactie met je sociale en de maatschappelijke omgeving. In een toenemend interactief besef van noodzakelijkheid en gelijkwaardigheid. Het klassiek humanistische opvoedings- en vormingsideaal hoort hier bij. Faciliteert de noodzakelijke levenshouding en ontwikkelt de nodige competenties. Concreet gestalte gegeven in het werk van de laat negentiende en vroeg twintigste eeuwse grote pedagogen, zoals bijvoorbeeld Pestalozzi en Maria Montessori. Het intellectuele, het kunstzinnige, het spirituele. Het lege centrum. Verbeeldingskracht.

De ernstige bedreiging van de middenklasse in onze tijd is niet alleen een sociaal economisch probleem. Het is een veel meer omvattend proces. Zie bijvoorbeeld de achteruitgang van het onderwijs en de statusdaling van leraren gedurende de laatste halve eeuw. Niet alleen in Nederland, maar in vrijwel alle ontwikkelde samenlevingen. Overigens niet in de opkomende economieën in Azië zoals bijvoorbeeld Singapore. En in Europa met Finland als opvallende uitzondering. Wat zijn wij bezig te doen? Je hoort wel voortdurend zeggen dat kennis en innovatievermogen essentieel zijn voor de toekomst, maar kennelijk bedoelen wij daarmee dan in hoofdzaak snelle, merendeels digitale toepassingen en vooral snel geld verdienen. Leren als zodanig, je ontwikkelen en daardoor vooruitkomen in het leven, intellectuele en culturele activiteiten en inspanning, zijn geen belangrijke waarden meer. En een leraar geldt niet meer als notabele, maar is een ambtenaar met een rechtspositie, functieomschrijving, welomschreven dienstverband met rooster en gegeven werktijden, een afhankelijke loonslaaf. Voor het oplossen van de economische en maatschappelijke stagnatie, maar meer nog voor het behoud van onze maatschappelijk-culturele waarden gebaseerd op renaissance, humanisme en verlichting, is het behouden en versterken van de middenklasse essentieel. Het is te vergelijken met natuurbehoud; het huidige beleid leidt tot ontbossing op grote schaal, ook in de maatschappelijke zin van het woord. Verzwakking en mogelijk op den duur verdwijnen van de middenklasse ontnemt degenen die tot de onderklasse behoren of nog zullen gaan behoren, hun emancipatiemogelijkheden. En de samenleving als geheel haar groeipotentieel. De middenklasse draagt de grote idealen van opvoeding, vorming en emancipatie. Nu en de toekomst in. En daarmee van de democratie.

Maar de burgerlijke middenklasse is ook de draagster van het kapitalisme. De uitwassen daarvan zoals uitbuiting, schaalvergroting, afhankelijkheid en armoede, vervuiling en milieu- en natuurbederf, moeten met kracht worden bestreden. Een van de grootste problemen wordt gevormd door ontstaan en bestaan van blijvende schuldverhoudingen. Daarom moet versterking van de middenklasse in belangrijke mate plaatsvinden door middel van kleinschalig, ambachtelijk, veelzijdig en technologisch hoogwaardig ondernemerschap. Laat niemand de afhankelijke slaaf zijn van een ander. Geef verbeeldingskracht en creativiteit de ruimte. Laat vele bloemen bloeien. Hoe minder beleid en bemoeienis van bovenaf, hoe beter.

Laat ook in de maatschappelijke zin van het woord een veelzijdige vegetatie en fauna ontstaan. Laat deze zich in alle rust en veelzijdigheid ontwikkelen.

5.4 Crisis van het stelsel.

Sinds de grondwet van 1848 kent Nederland het huidige, Thorbeckiaans te noemen parlementair democratische bestuursstelsel. Het op de ideeën en idealen van de verlichting gebaseerde gedachtengoed van de Liberalen vormt hiervan de filosofische grondslag. Dit is in veel met ons land vergelijkbare westerse democratieën het geval. Liberalen zeggen dan ook graag dat dit stelsel, te midden van de onvolmaakte wereld waarin wij leven, nog steeds het best denkbare compromis is.

Sinds 1848 is de wereld behoorlijk veranderd, dat zal niemand tegenspreken, ook de meest verstokte liberaal niet. Los van de vraag naar verschillen tussen toen en nu, is het duidelijk dat ons landsbestuur te maken heeft met een veelheid aan met elkaar samenhangende vraagstukken met een hoge graad van complexiteit, in een wereld die permanent en in hoog tempo verandert. Onzekerheid speelt een belangrijke rol. Tegelijkertijd hebben veel beslissingen ingrijpende gevolgen, ook op langere termijn. Er zijn adviesraden, colleges en instellingen die op een veelheid aan aandachtsgebieden, beleidsterreinen en voor het regeringsbeleid als geheel pogingen doen de blik vooruit te richten, de toekomst in. Tegelijkertijd vertoont het politiek gebeuren, de debatten en de besluitvorming, een opvallende neiging tot korte termijn gerichtheid. Ten dele zullen hieraan de zelfde factoren ten grondslag liggen als bij ondernemingen en individuele personen, zoals besproken in hoofdstuk 2. Ten dele zal dit te maken hebben met de aard van het politieke proces, zeker in een situatie waarin coalitievorming altijd nodig is en compromissen dus onvermijdelijk zijn.

Maar het hierbij laten en er in berusten, een neiging die in politiek en media regelmatig te bespeuren valt, is te gemakkelijk. Het leidt er immers toe dat voortdurend wordt gezocht naar snel werkende gemakkelijke oplossingen, die met oneliners in de media uit te leggen zijn. Dikwijls blijft het bij een spoeddebat, gevolgd door een roep om meer regels.

Dit is principieel onvoldoende. Zeker tegenover de huidige economische en maatschappelijke stagnatie.

Ter wille van de blijvende geloofwaardigheid van ons parlementair democratische stelsel zijn prikkels nodig die het politieke proces, met name in de Tweede Kamer, meer op de lange termijn richten. Over de maximale zittingsduur van een kabinet heen, als het kan.

Een belangrijke bijdrage hieraan kan het parlement zelf leveren, Bijvoorbeeld door kritischer te kijken naar de positie van kamerleden. De indruk bestaat dat voor velen van hen het Kamerlidmaatschap vooral een stap in de eigen carrière is. Op het eerste gezicht niet verkeerd, zou je zeggen, met het oog op de band tussen maatschappij en politiek. Bij nader inzien toch een kwetsbaar punt, met het oog op de invloed van eigen toekomstperspectieven op de standpuntbepaling. Waarom heeft het bijvoorbeeld zo lang geduurd, voordat de politiek ertoe kon komen iets te doen aan de exorbitante honoreringen en bonussen van topfunctionarissen in de collectieve en semi collectieve sector, zoals woningcorporaties, zorg, onderwijs en maatschappelijke dienstverlening? Een zelfde kritische vraag valt te stellen over het thema schaalvergroting.

Ook in Nederland zouden wij er goed aan doen, naar Amerikaans voorbeeld, in politiek en bestuur meer personen te benoemen die hun eigen carrière al achter de rug hebben en eventueel hun fortuin al gemaakt.

Wellicht kan worden overwogen de zittingsduur van kabinetten te verlengen, eventueel met periodieke tussentijdse evaluaties door middel van referenda die, indien politiek opportuun, kunnen leiden tot tussenformaties of zelfs aftreden. En hoewel met enige aarzeling naar voren gebracht en zeker niet bedoeld om conservatieve sentimenten van argumenten te voorzien, moet toch worden gezegd dat binnen het bestek van dit onderwerp onze staatsvorm wellicht iets kan betekenen. Hoewel mag worden verondersteld dat een volwassen burgerdemocratie in staat is tot het kiezen van haar staatshoofd en de republiek voor haar dus de meest geëigende staatsvorm lijkt te zijn, kan het feit dat Nederland een constitutionele monarchie is, nu wellicht een strategisch voordeel blijken te zijn. Een gekozen president moet concessies doen om gekozen en eventueel herkozen te worden. De gang van zaken in de Verenigde Staten spreekt wat dit betreft boekdelen. Of er moet zijn gekozen voor een louter ceremonieel staatshoofdschap. Onze koning is niet afhankelijk van wie dan ook voor zijn denken. Persoonlijk beschikt hij over belangrijke expertise en ervaring. Wellicht heeft hij, binnen het kader van de ministeriële verantwoordelijkheid, gelegenheid op cruciale momenten de aandacht te vestigen op de verschillende aspecten van toekomstbestendigheid.

5.5 Het familiebedrijf.

Familiebedrijven voldoen in hoge mate aan de eisen voor toekomstbestendigheid. Het inkomen dat met een eigen onderneming in het algemeen en in het familiebedrijf in het bijzonder wordt gegenereerd, omvat veel meer dan het rendement in financiële zin. Het zogenaamde psychologisch inkomen is een significant bestanddeel. Naast al het andere is het in hoge mate bepalend voor de persoonlijke identiteit van betrokkenen. Eigen ondernemingen en familiebedrijven bieden mogelijkheden tot emancipatie naar de midden- en bovenklasse. Het te gelde maken van de eigen onderneming resp. van het familiebedrijf, bijvoorbeeld door verkoop of ook door beursgang, bemoeilijkt verdere emancipatie van de oorspronkelijke eigenaren, of snijdt de mogelijkheden daartoe geheel af. Financiering met vreemd vermogen bewerkstelligt dit effect minstens ten dele eveneens, of houdt in ieder geval het gevaar daarvan in. Met het vrijgekomen geld kan de familie hoogstens de society bereiken en meestal is dit slechts tijdelijk, uitsluitend de huidige generatie.

In publicaties valt regelmatig verwondering te vernemen over het feit dat veel familiebedrijven over een relatief groot eigen vermogen beschikken. Met verbazing en soms enigszins meewarig stellen auteurs vast dat het rendement op het geïnvesteerd vermogen aanzienlijk kan verbeteren, door het aandeel vreemd vermogen in de financieringsstructuur te laten toenemen. Door meer te doen met vreemd vermogen en minder met eigen vermogen. Door meer te lenen en het vrijvallende eigen vermogen alternatief te investeren of te beleggen, of anders te consumeren. Ook consultants adviseren niet zelden in deze zin.

Het is echter een strategische keus een familiebedrijf te (blijven) financieren met eigen vermogen. Ook indien vreemd vermogen beschikbaar is en op het oog resp. op korte termijn goedkoper. Of uitzicht biedt op schaalvergroting of verdergaande diversificatie. Financiering met vreemd vermogen betekent immers ook afhankelijkheid. Het binnen bedrijf en familie toelaten van invloeden van buiten, met eigen belangen en doelen die

anders kunnen zijn dan en niet noodzakelijkerwijs consistent met het welzijn van de eigenaren en betrokkenen van en bij het bedrijf.

Schaalvergroting in het bedrijfsleven door opkoop van familiebedrijven en andere zelfstandige ondernemingen, evenals door beursgang en grootschalige financiering met vreemd vermogen, is te vergelijken met het ontstaan van grootgrondbezit in een agrarische economie. Gevolgen zijn steeds toenemende welstandsverschillen. Verrijking aan de bovenkant en verarming aan de onderkant van de samenleving en het verdwijnen van de zelfstandige, zelfbewuste, liberale middenklasse. Feodalisering en maatschappelijke verarming.

5.6 De deugd.

Veel van ons individueel en maatschappelijk denken en beslissen verloopt volgens utilitaristische lijnen en principes. Voordelen en nadelen, nut en offers, baten en lasten, opbrengsten en kosten. Onze economie is helemaal en ons maatschappelijk leven grotendeels op dit denken gebaseerd. Daardoor levert dit ook de argumenten voor de dominante nadruk op effectiviteit en efficiency, niet alleen binnen het bedrijfsleven, maar in alle maatschappelijke sectoren. En voor schaalvergroting, welke langzamerhand als een probleem ervaren wordt.

De utilitaristische dominantie begint problematisch te worden, wordt gezegd. Wij onderschrijven dit. Daarbij moet het wel duidelijk zijn dat de oorzaak hiervan niet in het ethische denkraam zelf ligt. Utilitaristisch denken is een methode. Een model met behulp waarvan ethische vragen en dilemma's kunnen worden gedefinieerd en geanalyseerd. Volgens een systematische afweging van voor- en nadelen, die deels in geld te waarderen zijn, deels in eigen specifieke eenheden te waarderen zijn en deels niet te waarderen zijn, doch slechts te identificeren. Bij dit laatste zit de kracht en de kwetsbaarheid van deze benadering. De kracht, omdat een juiste toepassing van utilitaristische modellen, zoals bijvoorbeeld in kosten baten analyses, compleetheit stimuleert van de in aanmerking genomen factoren en omstandigheden. Maar ook de kwetsbaarheid, omdat de afweging subjectief is. Bij complexe vraagstukken zullen materiële en immateriële elementen aan de orde zijn. Evenals individuele en collectieve elementen. En daarnaast ook onmiddellijke en duurzame elementen. De afweging van het belang van deze verschillende elementen zal afhangen van maatschappelijke en politieke voorkeursoordelen. Deze zijn cultuur- en tijdgebonden.

In onze tijd ligt de nadruk sterk op het materiële, het individuele en het onmiddellijke, dat is de korte termijn. Dat komt tot uitdrukking in de op basis van utilitaristische afwegingen genomen beslissingen. Dat ligt niet aan het utilitarisme als zodanig, maar wel aan de dominante positie daarvan in onze cultuur en aan de invulling die wij daaraan geven.

Zonder het utilitarisme, waaraan wij veel te danken hebben, te willen diskwalificeren, ligt ter wille van toekomstbestendigheid in het bovenstaande een belangrijk argument voor een verschuiving van de maatschappelijk-culturele nadruk in de richting van een ander ethisch principe. En wel dat van de deugd.

Op het eerste gezicht doet het woord 'deugd' wat ouderwets aan. In onze tijd wordt het niet veel meer gebruikt, zeker niet door jongeren, zou je zeggen. Maar laten wij ons niet vergissen. De oorzaak daarvan is niet dat het begrip dat door dit woord wordt benoemd niet meer van belang zou zijn. Integendeel. Maar het is

ondergesneeuwd, vooral onder het utilitarisme. Daardoor is de naam waarmee het wordt benoemd ook in onbruik geraakt.

Een deugd is een goede karaktereigenschap, een goed persoonskenmerk. Goed in de morele zin van het woord. Dus tegen de achtergrond van geldende morele beginselen en opvattingen. Van wat moreel aanvaardbaar gedrag en handelen is. En hier zit het punt waar het in het kader van toekomstbestendigheid om gaat. Want ondanks het vele dat wordt gezegd en geschreven over alle aspecten van toekomstbestendigheid zoals in het voorgaande omschreven, is in het dagelijks leven ons handelen utilitaristisch gedomineerd en korte termijn gericht. De geldende moraal is materieel, individueel en onmiddellijk en zo zijn onze beslissingen. Zie bijvoorbeeld in de actualiteit de moeite die het kost om in Nederland aan de Europese doelstellingen ten aanzien van duurzaam opgewekte energie te gaan voldoen. Daarvoor is de hele polder nodig en dan lukt het nog niet.

Hoe kunnen onze accenten, onze afwegingen anders komen te liggen, ook als wij utilitaristisch denken en analyseren? Dat is de vraag naar de waarderingen en relatieve gewichten van bijvoorbeeld materieel en immaterieel.

Hoe kunnen wij redelijk weten wat het goede is? In de situatie waarin wij ons bevinden. Bij de vraagstukken en beslissingen waarvoor wij staan. In dit geval ten aanzien van toekomstbestendigheid.

Binnen de ethiek bestaan verschillende opvattingen en daarop gebaseerde verschillende leerstukken van wat deugden zijn en wat daarvan de betekenis is. Zo is er de klassieke, de liberale (moderne), de Christelijke en de Oosterse (Confucianistische) deugdenleer.

Ons is het te doen om reflectie op de gewichten van de verschillende elementen binnen utilitaristische afwegingsprocessen. Dan kan de (klassieke) deugdenleer van Aristoteles goede diensten bewijzen.

Bij Aristoteles gaat het om de zoektocht naar het goede leven. Maar hoe kunnen wij redelijk weten wat goed is? Wat voortreffelijk en geslaagd leven is en wat daarbij passende karaktereigenschappen zijn? Wat deugden zijn en hoe wij deze kunnen herkennen.

Het hogere beginsel is het verstandig handelen en denken; dat is de redelijkheid.

Een deugd houdt altijd het redelijke midden tussen twee ondeugden.

Denk bijvoorbeeld aan de deugd dapperheid; deze houdt het redelijke midden tussen lafheid en roekeloosheid.

Of aan de deugd goed financieel beheer; deze houdt het midden tussen spilzucht en gierigheid.

Of aan de deugd zachtmoedigheid, die niet betekent nooit boos worden. Maar wel: op het juiste moment, op de juiste manier en om de juiste reden boos worden.

Andere klassieke deugden zijn moed, eerlijkheid, trouw.

Een deugd is nooit extreem, maar altijd redelijk. Het ideaaltype is de aristocraat.

Toegepast op onze eigentijdse zoektocht naar een attitude van toekomstbestendigheid, te midden van onze utilitaristische analyses en afwegingen, betekent dit een pleidooi voor georganiseerde systematische reflectie. Op de argumenten voor antwoorden in concrete situaties; op vragen wat het redelijke midden is. Zoals bijvoorbeeld:

Tussen permanente vernieuwing en vasthouden aan het bestaande;

Tussen flexibiliteit en continuïteit;

Tussen het materiële en het immateriële;
Tussen het individuele en het gemeenschappelijke;
Tussen het onmiddellijke en het duurzame.

En om de afwegingen te maken en beslissingen te nemen op basis van de verkregen antwoorden.

Niet in de eerste plaats een pleidooi om meer kennis te vergaren. Wel om aanwezige kennis bewust te gebruiken en gebleken leemtes op te vullen.

Om het vanzelfsprekende, het sociaal-cultureel of ideologisch bepaalde in te wisselen voor het bewuste en redelijke.

Bilthoven,
zomer 2014.